

MASTER THESIS
COLONIAL AND GLOBAL HISTORY

"Tot handhavinghe van de Ware
Religie":

HET LEVEN VAN THEOLOOG-
BEWINDHEBBER JOHANNES DE LAET
(1581 - 1649)

ROBBERT BOUKEMA

S1159895
05-08-2018
LEIDEN UNIVERSITY

Afbeelding voorkant: Portret van Johannes de Laet, ets van Gerritsz van Bronckhorst, naar het schilderij van Jan Husnik, 1642. Het is onbekend waar het schilderij van Jan Husnik zich op dit moment bevindt. Er bevinden zich twee kopieën van de ets van Van Bronckhorst in het Iconografisch Instituut in Den Haag en in het Prentenkabinet in Leiden.

Dankwoord

Graag wil ik iedereen bedanken die een bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van deze scriptie. Allereerst, prof. dr. Michiel van Groesen, voor alle kritische noten en suggesties. Daarnaast ook neerlandicus o. Andries van der Wal, voor het nalezen en alle getoonde interesse.

Inhoud

Inleiding	4
1. Introductie	4
2. Onderzoek en structuur	5
3. Bronnenmateriaal	5
1. Historiografie	7
1.1 De Laet	7
1.2 Calvinisme en de WIC	9
2. Zijn jonge jaren (1581 – 1607)	11
2.1 Antwerpse wortels	11
2.2 In Leiden gevestigd	12
3. De Laets religieuze jaren (1607-1621)	13
3.1 Introductie	13
3.2 Knokken voor de contraremonstrantse zaak	14
3.3 De climax: de Synode van Dordrecht	15
4. De Laet en religie in de Kamer van Amsterdam (1621-1637)	17
4.1 Introductie	17
4.2 Het begin der WIC	17
4.3 De Laets patroonschap	19
4.4 Notulen Kamer van Amsterdam 1635 en 1636	23
4.5 Polemieck met Hugo de Groot 1642	27
4.6 Religie in de De Laets boekenseries	29
4.6.1. <i>Nieuwe Wereldt: ofte Beschrijvinghe van West-Indien</i> 1625	29
4.6.2. <i>Iaerlijck Verhael van de verrichtinghen der [WIC] 1624 – 1636</i>	33
4.6.3. <i>Beschrijvinghe van de Custen van Brasil</i>	44
5. De Laatste jaren van De Laet (1644-1649)	46
5.1 Op reis naar Engeland	46
5.2 <i>Historia Naturalis Brasiliae</i> en andere wetenschappelijke werken (1648)	47
6. Conclusie	49
Appendix I – Het oeuvre van Johannes de Laet	52
Archivalia	53
Literatuurlijst	55

Inleiding

1. Introductie

In de zomer van 2016 verrichtte ik samen met een aantal vakgenoten voor het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde een onderzoek naar de connectie tussen de slavernij en de stad Leiden. Deze connectie bleek groter dan voorheen werd gedacht, hoewel het vergeleken met Amsterdam gering was.¹

Tijdens dit onderzoek kwam ik al snel WIC-bewindhebber Johannes de Laet (1581 – 1649) op het spoor. Een veelzijdig man die woonde in een dubbel woonhuis aan het stijlvolle Rapenburg in Leiden. De Laet is een zeer fascinerend figuur in de Nederlandse geschiedenis. Hij was geograaf, auteur, historicus, fervent contraremonstrant, theoloog, polyglot, handelaar, wetenschapper, oprichter en bestuurder van de West-Indische Compagnie (WIC). Hij sprak Nederlands, Frans, Engels en Latijn en vertaalde zijn eigen werken in verschillende talen. Hij schreef talloze boeken, correspondeerde met Hugo Grotius en Joseph Scaliger, en deed werk voor koning Karel I van Engeland. Hij nam deel aan de Synode van Dordrecht en had een groot aandeel hierin. Hij was een vooraanstaand man in Leiden en een geboren regent. Hij zou, samen met zijn collega Albert Coenraeds Burgh, uitgroeien tot de machtigste personen in de Kamer van Amsterdam.²

De diversiteit van zijn werkzaamheden en zijn macht en invloed zijn al redenen genoeg om meer historisch onderzoek aan hem te wijden. Een biografie zou hij meer dan waard zijn. Het ontbreken hiervan ligt aan de enorme hoeveelheid stof en de moeilijkheden van deze klus. Immers, om een goed totaalbeeld van hem te krijgen, moeten ook zijn vele onvertaalde Latijnse boeken worden geanalyseerd. Om niet te vervallen in een vuistdik boek over zijn leven heb ik mij gericht op het onderbelichte aspect van zijn leven: zijn religie in zijn tijd bij de WIC.

Daarnaast richt dit onderzoek zich op het calvinisme in de WIC, waarin De Laet als casus dient. De Laet is bij uitstek de geschikte figuur om dit te onderzoeken. Hij was een zeer religieus man, die als ouderling van de gereformeerde gemeente in Leiden veel invloed heeft gehad in de op religieus gebied tumultueuze jaren van 1607 – 1621. Daarnaast was hij oprichter van de WIC en namens de stad Leiden bewindhebber in de Kamer van Amsterdam. Zowel religie als de WIC waren zeer grote instituten in De Republiek van de Gouden Eeuw, toch is er maar gering onderzoek gedaan naar de combinatie van deze twee. Een aantal historici hebben zich gewaagd aan de religieuze motieven van de WIC. Dit onderzoek borduurt verder op het debat of de WIC een gereformeerd karakter heeft. Hoewel volgens sommige historici de WIC werd gedreven door het geld van de handel en kaapvaart, was de aard van de WIC wel degelijk ook religieus. Door middel van De Laet als casus geeft deze thesis een verduidelijking en nuancering van de motieven van de WIC.

De Laet, de bewindhebber-theoloog, is bij uitstek de geschikte persoon om de invloed van het calvinisme in de WIC te onderzoeken. Volgens sommige historici zou de Kamer van Amsterdam een minder religieus karakter hebben dan de Kamer van Zeeland.³ Echter, historicus J.G. van Dillen schrijft over de Amsterdamse bewindhebbers: “typische geldwolven, met enkele uitzonderingen zoals Johannes de Laet”.⁴ Verder onderzoek naar De Laet schetst een beter en genuanceerder beeld van de rol van het calvinisme in de Kamer van Amsterdam.

¹ Gert Oostindie, Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden 2017) met medewerking van Shanice Palmer, David Haverschmidt en Robbert Boukema.

² Alexander Bick, *Governing the free sea: The Dutch West India Company and commercial politics, 1618-1645* (Ann Arbor 2012) 83.

³ Danny Noorlander, *Serving God and Mammon: The Reformed Church and the Dutch West India Company in the Atlantic World, 1621-1674* (Washington 2011) 74.

⁴ J.G. van Dillen, De West-Indische Compagnie, het Calvinisme en de Politiek. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74 (1961) 145–171, aldaar 157.

2. Onderzoek en structuur

Het doel van dit onderzoek is dus om een genuanceerd beeld te schetsen van De Laet als theoloog-bewindhebber in de bestuurderskringen van de WIC. In het eerste hoofdstuk zal er allereerst ruimte zijn voor het historische debat over de rol van het calvinisme in de WIC. Sommige historici zagen de WIC als calvinistisch instituut, andere historici zagen de WIC meer als kapitalistisch bedrijf dat draaide op expansiedrift en winst. Onder deze laatste wordt de zeventiende-eeuwse Thomas Lynch vaak geciteerd. Hij schrijft dat het motto onder de Nederlandse handelaren was: “Jesus Christ was good, but trade was better”.⁵ In ditzelfde hoofdstuk is beschreven wat er tot nu toe is bekend is over De Laet. Tot nu toe is onderzoek zeer fragmentarisch en verspreid, er is sterk behoefte aan een goed en compleet beeld van De Laet.

Hoofdstuk twee vertelt over de jonge jaren van De Laet en zijn herkomst. Zijn antikatholieke en anti-Spaanse houding komt voort uit zijn jeugd, die echter tot nu toe altijd onbekend geweest is. Het derde hoofdstuk richt zich op de jaren waar De Laet zich – volgens de bronnen – het meest heeft bezig gehouden met religieuze en kerkelijke zaken. Tussen 1607 en 1621 zette hij zich veel in voor de gereformeerde kerk. Het jaar 1621 markeert de oprichting van de WIC. Hierna hield De Laet zich voornamelijk bezig met commerciële zaken. Dit gedeelte van het verhaal begint bij de Universiteit Leiden, waar hij theologie en filosofie studeerde. In deze tijd heeft hij ook een grote rol gespeeld in de botsende stromingen van de remonstranten en contraremonstranten. In dit hoofdstuk zal voornamelijk centraal staan wat de rol van De Laet is geweest in deze theologische kwestie. Zo heeft hij namens Leiden een aandeel gehad in de Synode van Dordrecht en in de minder bekende particuliere Synode van Zuid-Holland.

Hoofdstuk vier is de kern van dit onderzoek. In de jaren 1621-1644 was De Laet voornamelijk bezig met commerciële zaken, maar vaak schemert zijn geloof toch door in de bronnen. Het eerste gedeelte focust zich op de oprichting van de WIC. Daarnaast richt dit hoofdstuk zich op De Laets kolonisatie inspanningen en de notulen van de Kamer van Amsterdam van 1635 en 1636. Dit zijn de enige jaren waarvan notulen bewaard zijn gebleven. Het geluk treft ons met het feit, dat De Laet in deze jaren een van de bewindhebbers van de WIC was en dat hij regelmatig bij deze vergaderingen aanwezig was. Daarnaast schreef hij voor de WIC twee reeksen met boeken, die ook uitgebreid ter sprake zullen komen. Hier beschrijft hij ook met enige regelmaat over religieuze zaken.

Uiteindelijk zal de conclusie duidelijk maken wat een uitzonderlijk man in veelbewogen tijden ons kan leren over het aandeel van het calvinisme in de een-na-grootste onderneming van De Republiek. In overweging nemend het leven van De Laet en diens religieuze motieven, wordt er beschreven hoe De Laet past in de context van het historisch debat over calvinisme in de WIC.

3. Bronnenmateriaal

Enige toelichting op het gebruik en betrouwbaarheid van al het bronnenmateriaal is hier op zijn plaats. De kern van dit onderzoek richt zich op de notulen van de Kamer van Amsterdam van 1635-1636 – de enige overgebleven notulen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. De Kamer van Amsterdam was een van de vijf kamers, waaruit het bestuur van de WIC bestond. Net zoals in de Staten-Generaal en het bestuur van de Verenigd Oost-Indische Compagnie (VOC), had Amsterdam de meeste representanten en dus de meeste macht.

Daarnaast wordt een gedeelte van het oeuvre van De Laet gebruikt ter analyse. Een drietal werken zijn gebruikt: de dertiendelige reeks *laerlyck verhael van de verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie*⁶, de vijftiendelige reeks *Nieuwe Wereldt: ofte Beschrijvinghe van West-*

⁵ P.C. Emmer en J. Gommans, *Rijk aan de rand van de wereld, De geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800* (Amsterdam 2012) 61.

⁶ Johannes de Laet, *laerlyck verhael van de verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien boecken*, uitgegeven door S.P.L.'Honoré-Naber I-IV (Den Haag 1931)..

*Indien*⁷ en de *Beschrijvinghe van de Custen van Brasil*.⁸ De Laet had voor elk boek een eigen motief. Het zijn dus niet zo zeer romantische geschiedschrijvingen, maar zo accuraat mogelijke vertellingen. Alhoewel hij nooit zelf getuige was van de beschreven gebeurtenissen, koos hij nauwkeurig zijn bronnen en liet hij die zelfs verifiëren. Zijn bronnen waren vaak (scheeps)journalen van schippers en officieren, zoals het journaal van de door de WIC ingehuurde Poolse kolonel Arciszewski. Na nauwkeurige analyse blijkt echter dat er wel degelijk romantisering van de waarheid te vinden is.

Zijn overige boeken, die hij schreef voor Abraham en Bonaventure Elsevier, worden niet gebruikt om verschillende redenen. Allereerst, omdat zij weinig tot geen raakvlak hebben met het calvinisme en de WIC; het zijn informatieve werken over verschillende Europese en Aziatische landen. Daarnaast zijn de meeste Elsevier-publicaties van De Laet nog steeds enkel in Latijn te vinden. Aangezien deze boeken wel een deel van zijn nalatenschap zijn, zal er een korte toelichting op deze boeken te vinden zijn in hoofdstuk vijf. Er zijn nog vele andere primaire bronnen over De Laet te vinden, zoals notulen van de *Heren XIX* der WIC, archiefmateriaal van de Staten-Generaal, de acta van de Synode van Dordrecht en Zuid-Holland en veel correspondentie met vrienden en kennissen. Deze overige primaire bronnen zijn in dit onderzoek sporadisch gebruikt.

⁷ Joannes de Laet, *Nieuwe wereldt: ofte Beschrijvinghe van West-Indien uit veelderhande schriften ende aenteeckeninghen van verscheyden natien by een versamelt* (Amsterdam 1625). Tweede druk is bekend onder de titel: *Beschrijvinghe van West-Indien, In ontallycke plaetsen en verbeterd, vermeerderd, met eenigt nieuwe Caerten, beelden van verscheyden dieren ende planten verciert* (2e druk; Leiden 1630).

⁸ Johannes de Laet, *Beschrijvinghe van de Custen van Brasil en verder zuidelijk tot Rio de la Plata* (Amsterdam 1637).

HISTORIOGRAFIE

1.1 Historiografie De Laet

Zeer lange tijd bleef het stil na de heruitgave van het *laerlyck Verhael* door L'Honoré-Naber in 1931. J.A.F. Bekker deed als eerste grondig onderzoek naar De Laet in 1970. Een uitgebreid boek over de Latijnse correspondentie tussen De Laet en zijn vriend John Morris in Londen was het eerste resultaat.⁹ De twee vrienden schreven veel over wetenschappelijke zaken en hielpen elkaar vaak aan zeldzame boeken. Daarnaast schreef Morris veel over de onrustige politieke situatie van Engeland in de jaren vlak voor de Engelse Burgeroorlog. Zo nu en dan komen ook familiere zaken aan bod. Bekkers was de eerste die een groot onderzoek waagde aan De Laet en tevens ook direct de eerste die aangaf dat De Laet een biografie verdiende.¹⁰ Deze oproep was tevergeefs, want tot op de dag van vandaag is De Laet slechts fragmentarisch onderdeel geweest van onderzoeken.

In de jaren negentig vindt er een opleving plaats van de interesse naar De Laet. Een artikel van Jaap Jacobs in het Jaarboek van 1996 van het Centraal Bureau voor Genealogie gaat over De Laet en de Nieuwe Wereld, waar hij zich kort richt op De Laet als bewindhebber, patroon en geleerde.¹¹ In dit waardevolle artikel laat Jacobs zien wat voor man De Laet was: vasthoudend, geleerd en een hardnekkig tegenstander. Het is geen compleet beeld van De Laet, maar het karakter van de man werd voor het eerst gedeeltelijk ontrafeld. Daarnaast is er in de voetnoten een redelijk complete stamboom van de familie beschreven, echter ontbreekt het aan verdere conclusies hierover. Problematisch aan zowel Bekker als Jacobs is dat zij beide concluderen dat het begin van de WIC een markering vormt in het leven van De Laet: zijn 'religieuze jaren' zouden voorbij zijn na de oprichting van de WIC.¹²

In 1998 publiceerde het tijdschrift LIAS een speciaal nummer met De Laet als onderwerp.¹³ Deze LIAS uitgave schiep een bredere basis van kennis over De Laet. Rolf H. Bremmer start met een artikel over de veel bewaarde correspondentiebrieven van De Laet.¹⁴ Hieruit blijkt dat De Laets wetenschappelijke interesse zeer breed was. Bremmer schildert De Laet af als handelaar-wetenschapper, met nadruk op de laatste. De Laets religieuze kant wordt door Bremmer veelal genegeerd. Henk Florijn vervolgt de bundel met een artikel over de rol van De Laet in de Synode van Dordrecht in 1618.¹⁵ Het derde artikel is geschreven door Benjamin Schmidt en gaat over de polemieken die De Laet voerde met Hugo de Groot.¹⁶ Hij gaat dieper in op de motieven van de polemieken, vergeleken met Joan-Pau Rubiés.¹⁷ Rubiés had in 1991 reeds getracht de polemieken te verklaren, die op een vreemd tijdstip van De Laets leven wordt gevoerd. Toch kunnen beide historici de kwestie niet geheel doorgronden en blijven er zaken onverklaard.¹⁸ Het volgende artikel,

⁹ J. A. F. Bekkers, *Correspondence of John Morris with Johannes De Laet (1634–1649)* (Assen 1970).

¹⁰ Idem, 257.

¹¹ J.A. Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 50 (1996) 108 - 130.

¹² Idem, 109; Bekkers, *Correspondence of John Morris*, XVII.

¹³ LIAS: *The Journal of Early Modern History of Ideas*, 25 (1998).

¹⁴ Rolf H. Bremmer, 'The correspondence of Johannes de Laet (1581–1649) as a mirror of his life', *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 139–164.

¹⁵ Henk Florijn, 'Johannes de Laet and the Synod of Dort, 1618-1619', *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 165–176.

¹⁶ Benjamin Schmidt, 'Space, time, travel: Hugo de Groot, Johannes de Laet and the advancement of geographic learning', *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 177-200.

¹⁷ Joan-Pau Rubiés, 'Hugo Grotius's dissertation on the origin of the American Peoples and the use of comparative methods', *Journal of the History of Ideas* 52 (1991) 222 – 244.

¹⁸ Hoofdstuk 4.5 van dit onderzoek gaat hier verder op in.

geschreven door Paul G. Hoftijzer, is een analyse over de bibliotheek van De Laet.¹⁹ Hij liet een grote verzameling boeken achter na zijn dood, die terecht kwam in Bibliotheek Thysiana op het Rapenburg in Leiden. Het zesde en laatste artikel van het speciale nummer is een diepte-analyse van de Vitruvius editie die De Laet publiceerde in het laatste jaar van zijn leven.²⁰ De laatste drie artikelen zijn voornamelijk gericht op de wetenschappelijke kant van De Laet.

Vaak wordt De Laet kort genoemd in onderzoeken met bredere thema's. Een daarvan is het boek van Kees Zandvliet *Mapping for Money*, waar hij schrijft over geografie.²¹ Amsterdam had in het begin van de Gouden een voortrekkersrol betreft het maken van gedetailleerde kaarten van de Nieuwe Wereld. Zandvliet beschrijft dat in de publicaties van deze kaarten De Laet een relatief groot aandeel heeft gehad. Een ander voorbeeld waar De Laet een aantal keren terloops wordt genoemd is in *The Origins of Old Germanic Studies in the Low Countries* van Kees Dekker.²² De Laet heeft getracht een oud Angelsaksisch woordenboek te publiceren, helaas stierf hij net voordat het af was.

In 2012 belichtte Alexander Bick in zijn dissertatie De Laet van een andere hoek.²³ Hij schetst De Laet als 'information master'. Naast dat De Laet veel informatie over Brazilië verschaftte aan de Heren XIX, laat Bick zien dat hij diep betrokken was bij het dagelijkse management van de compagnie. Hiermee onderzoekt Bick de relatie tussen kennis en macht in de Republiek. Een waardevolle bijdrage aan de historiografie over De Laet, ondanks dat hij slechts een van de casussen van de dissertatie was. Voornamelijk is het waardevol dat Bick aantoont dat De Laet een invloedrijk persoon is geweest en dat hij zijn invloed voornamelijk aanwendde omtrent een drietal zaken: zaken betreffende investeerders, de kolonies in de west en de relaties met Portugal en Spanje. Deze laatste twee zaken zullen ook aan bod komen in hoofdstuk vier van dit onderzoek. Bick gaf in zijn dissertatie aan dat De Laet invloedrijk was op zijn eigen manier, maar dat hij daardoor onder de radar vliegt van modern historiografie. Toch kan De Laet extreem bruikbaar zijn in het begrijpen van vroege moderne ideeën, praktijken en instituties, aldus Bick.²⁴

In datzelfde jaar schreef Britt Dams een artikel over De Laets boekenserie het *laerlyck Verhael*.²⁵ Het artikel geeft een interessante doch korte analyse van een aantal passages uit het *Verhael*, waarmee Dams betoogt dat De Laet voor het schrijven van zijn boek zou zijn gedreven door nieuwsgierigheid. Hieronder, hoofdstuk vier van dit onderzoek, zal laten zien dat het motief voor het schrijven van het *laerlyck Verhael* anders is dan Dams doet denken. Toch is het een waardevol artikel, omdat dit het enige onderzoek is geweest – tot nu toe – die specifiek gericht is op het *laerlyck Verhael*.

De laatste bijdrage is te danken aan Ben Teensma, die onderzoek deed naar een Braziliaans handboek die hij toeschrijft aan De Laet.²⁶ Het boek betreft een redelijk kort onderzoek en een herdruk van het handboek. Dit handboek is een bundel van beschrijvingen van reizigers, indianen en schippers.

De Laet was een veelzijdig figuur, die in hogere kringen verkeerde en veel heeft gedaan op het wetenschappelijke en kerkelijke gebied. Toch is er nog veel onbekend van het leven van De Laet. Zo is er weinig bekend over zijn jonge jaren en zijn familiewortels. Het belangrijkste aspect dat

¹⁹ Paul J. Hoftijzer, 'The Library of Johannes de Laet (1581-1649)', *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 201-16.

²⁰ Konrad A. Ottenheim, 'The Vitruvius edition of Johannes de Laet', *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 217-229.

²¹ Kees Zandvliet, *Mapping for Money: Maps, Plans, and Topographic Paintings and their role in Dutch Overseas Expansion during the 16th and 17th Centuries* (Amsterdam 1998).

²² Kees Dekker, *The origins of Old Germanic studies in the Low Countries* (Leiden 1999).

²³ Bick, *Governing the free sea*, 78-90.

²⁴ Idem, 28 - 29.

²⁵ Britt Dams, 'Writing to Comprehend Dutch Brazil: Joannes de Laet's laerlyck Verhael', in: Jeroen Dewulf, Olf Praamstra and Michiel van Kempen, *Shifting the Compass : Pluticontinental Connections in Dutch Colonial and Postcolonial Literature* (Newcastle 2012) 229-247.

²⁶ Ben Teensma, *Suiker, verfhout & tabak: het Braziliaanse handboek van Johannes de Laet* (Zutphen 2009).

ontbreekt in de historiografie is het religieuze karakter van De Laet, voornamelijk in zijn dienstjaren van de WIC. Echter, religie in de WIC kent echter een heel ander historisch debat, dan het voortschrijdende inzicht over De Laet.

1.2 Calvinisme en de WIC

De rol van het calvinisme in de WIC is al onderwerp van debat voor meer dan een halve eeuw. In 1967 schreef Jelle Riemersma een boek over religieuze factoren in Nederlands vroege kapitalisme.²⁷ Zijn gedachtegang over de rol van religie in de handel zou bepalend blijven tot Noorlanders dissertatie in de jaren negentig. Riemersma geeft aan, dat er tussen 1550 en 1650 een totale separatie is tussen religie en handel. Hij beargumenteert, dat commerciële doeleinden niet langer werden gezien als een ultiem religieus doel. De nieuwe compagnieën zouden strikt commercieel gedreven zijn en seculiere instituten zijn. Het idee was dat De Nederlandse Republiek een handelsnatie zou zijn zonder ideologie.²⁸ Nederlandse kolonies zouden dan ook volledig gemotiveerd zijn op winsten en expansie, van religieuze drijfveren zou geen sprake zijn.

Een claim die werd gemaakt na deze 'scheiding' tussen religie en handel was, dat directeuren van de Nederlandse compagnieën onverschillig waren wat betreft religieuze vraagstukken. Zij zouden de geestelijke noodzaak in overzeese kolonies negeren en waren meer gericht op de zakelijke kant van hun compagnie. Sterker nog, zij gaven niks om dogmatische verschillen of om de verspreiding van het evangelie.²⁹

Er ontstond een debat, toen W.J. van Hoboken een artikel aanbod ter gelegenheid van het Oxford-Netherlands Historical Conference van 1959.³⁰ Hij gaf aan dat de WIC een calvinistisch instituut was, geleid door mannen die hun geloof hoog in het vaandel hadden. Hij kreeg al snel kritiek van J.G. van Dillen, die aangaf dat de daden van de WIC-bewindhebbers laten zien dat zij geld belangrijker vonden dan het calvinisme.³¹ Het eerdergenoemde citaat van Thomas Lynch 'Jesus Christ was good, but trade was better', werd door vele historici gebruikt. Andere gaven aan dat de directeuren te tolerant waren om strikt calvinistisch te zijn. Wanneer het hen uitkwam, zouden zij veel onchristelijke zaken toelaten in hun kolonies.³² Een van deze historici die het eens was met Van Dillen was George Smith: "In the Dutch colonies the Reformed Faith was sacrificed to the pursuit of profit."³³ In zijn boek *Guilders and Godliness* geeft hij vele voorbeelden, zoals het verlenen van religieuze vrijheid aan katholieke Portugezen in Recife in 1635. Deze problematische tegenhanger van Hobokens visie is hierna lange tijd geen onderwerp van discussie geweest.

Over de jaren heen kwamen er steeds meer genuanceerde vertellingen over de verhouding van het calvinisme en de commercie binnen de WIC. Dit kwam verpakt in verschillende onderwerpen. In 1998 publiceerde Frans Schalkwijk een boekwerk over de Gereformeerde Kerk in Nederlands-Brazilië.³⁴ Verkerend als zendeling in São Paulo, schreef hij een dissertatie gebaseerd op een indrukwekkende hoeveelheid archiefmateriaal. Zijn boek *The Reformed Church in Brazil (1630-1654)* is een nieuw standaardwerk op het gebied van Nederlands-koloniale kerkgeschiedenis. Hij richt zich in grote lijnen op drie aspecten van gereformeerd Brazilië. De organisatie van de kerk, zoals

²⁷ Jelle C. Riemersma, *Religious Factors in Early Dutch Capitalism* (Den Haag 1967).

²⁸ Patricia Seed, *Ceremonies of Possession in Europe's Conquest of the New World, 149-1640* (New York 1995) hoofdstuk 5.

²⁹ Noorlander, *Serving God and Mammon*, 11.

³⁰ W.J. van Hoboken, 'The Dutch West India Company, the Political Background of its Rise and Decline', in: *Britain and the Netherlands: Papers Delivered to the Oxford-Netherlands Historical Conference, 1959* (Londen 1959).

³¹ Van Dillen, 'De West-Indische Compagnie'.

³² George L. Smith, 'Guilders and Godliness: The Dutch Colonial Contribution to American Religious Pluralism', *Journal of Presbyterian History* 47 (1969) 1-30, aldaar 14.

³³ Idem.

³⁴ Frans Schalkwijk, *The Reformed Church in Dutch Brazil, 1630-1654* (Zoetermeer 1998).

gemeenten, de relatie met het vaderland en kerkenraden. Ten tweede richt hij zich op godsdienstvrijheid en tolerantie. Daarnaast richt Schalkwijk zich op de activiteiten en het kerkelijk personeel, zoals de kerstening van slaven, indianen en Portugezen. Interessant is dat Schalkwijk niet zoals de traditionele historiografie nadruk legt op geldzucht, maar op de godsvrucht van de WIC. Hij legt uit dat beiden niet per se tegenstrijdig zijn elkaar. Integendeel, de gereformeerde kerk en de WIC waren nauw verbonden.

Bijna een decennium later nuanceerde Jonathan Israel en Stuart B. Schwartz dit met hun boek *The Expansion of Tolerance: Religion in Dutch Brazil (1624-1654)*.³⁵ Ook dit boek droeg bij aan het debat of de WIC haar drijfveren calvinistisch of commercieel van aard waren. Ook religie in Nieuw-Nederland is ruimschoots aan bod gekomen. Een subliem werk is Willem Frijhoffs vuistdikke biografie over de gereformeerde dominee Everardus Bogardus, die migreerde naar Nieuw-Nederland.³⁶ De relatie tussen christelijke Europeanen en indianen komt hier veelvuldig voor. Leendert Jan Joosse heeft met zijn boek *Geloof in de Nieuwe Wereld, Ontmoeting met Afrikanen en Indianen (1600-1700)*, een informatiever werk geschreven met betrekking tot kerstening van andere volken.³⁷ Over gereformeerde missies, kerstening van indianen en slaven en de verhouding met kolonisten is reeds veelvuldig onderzoek naar gedaan door verschillende historici.³⁸ Interessant is dat Frijhoff als een van de weinige in een van zijn artikelen missiewerk en WIC-bewindhebbers koppelt: "Missionaire geestdrift was een logische, zelfs nodige, aanvulling op bekering en eindverwachting dat zo typisch was voor de geestelijke, puriteinse en orthodoxe protestanten die aan de wortel stonden van stichters van de WIC."³⁹

Het hoogtepunt van het debat over de verhouding tussen religie en commercie kwam in de vorm van de dissertatie van Danny Noorlander in 2011.⁴⁰ Hij schetste voor het eerst een compleet beeld van religie binnen de WIC, met zowel de religie van onderop – matrozen, kolonisten, predikanten, etcera – als die van de bewindhebbers hogerop. Uiteindelijk neemt Noorlander afstand van de scheiding tussen calvinisme en commercie binnen de WIC. Hij laat zien dat religie overal te vinden was in de commerciële WIC. Noorlander wijdt hoofdstuk twee aan het religieuze leven van WIC bewindhebbers in Amsterdam. Dit onderzoek naar De Laet kan gezien worden als een verdieping van dit hoofdstuk van Noorlander. Noorlander gaf aan dat bewindhebbers in Amsterdam, zoals De Laet, zich met zowel geestelijke zaken als met commerciële zaken bezighielden.

Daarnaast legt Noorlander uit dat theologische kwesties de Kamer van Amsterdam verdeelden. Een deel was remonstrants en hing Gomarus aan en een deel contra-remonstrants en

³⁵ Jonathan Israel en Stuart B. Schwartz, *The Expansion of Tolerance: Religion in Dutch Brazil (1624-1654)* (Amsterdam 2007).

³⁶ Willem Frijhoff, *Fullfilling God's Mission: The Two Worlds of Diminie Everardus Bogardus, 1607- 1647* (Leiden/Boston 2007).

³⁷ J. Joosse, *Geloof in de Nieuwe Wereld: ontmoetingen met Afrikanen en Indianen (1600-1700)* (Kampen 2008).

³⁸ Mark Meuwese, *Brothers in arms, Partners in Trade: Dutch-Indigenous Alliances in the Atlantic World 1595-1674* (Leiden/Boston 2012); Mark Meuwese, 'Calvinistische Tupi's? Indianen en de Nederlandse gereformeerde zending in Noord-Oost-Brazilië (1625-1654)', *Transparant* 17(2) (2006) 9-13; Willem Frijhoff, 'Jesuits, Calvinist, and Natives: Attitudes, Agency, and Encounters in the Early Christian Missions in the North', *Halve Maen* 81 (3) (2008) 47-55; Joosse, 'Schoone dingen sijn swaere dingen', *Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Leiden 1992); Gerald Francis de Jong, 'The Dutch Reformed Church and Negro Slavery in Colonial America', *Church History* 40 (4) (1971) 423-436; William A. Starna, 'Indian-Dutch frontiers', *de Halve Maen* 62 (2) (1991) 21-25; Lynn B.E. Jencks, 'Heroism or Collusion: Everardus Bogardus's Ministry to Enslaved Africans', *Halve Maen* 81 (3) (2008) 55-62; James Hower Williams, 'Dutch Attitudes towards Indians, Africans, and Other Europeans in New Netherland', *Connecting Cultures: The Netherlands in Five Centuries of Transatlantic Exchange* (Amsterdam 1994) 23-50; Matthew Dennis, *Cultivating a Landscape of Peace: Iroquois-European Encounters in Seventeenth-century America* (New York 1993).

³⁹ Willem Frijhoff, 'Jesuits, Calvinist, and Natives: Attitudes, Agency, and Encounters in the Early Christian Missions in the North', *Halve Maen* 81 (3) (2008) 47-55, aldaar 49.

⁴⁰ Noorlander, *Serving God and Mammon*.

steunde Arminius. Ondanks dat Noorlander lof verdient, omdat hij de enige was die sinds Van Dillen in 1961 hier stof aan waagt, is hier toch nog weinig over bekend en verdient dit meer onderzoek.⁴¹ Wel publiceerde Noorlander in 2013 een artikel over calvinisme en de bewindhebbers van de WIC. Op succesvolle wijze zoekt hij met bewijsmateriaal uit 1621-1660 naar uitingen van religie door de bewindhebbers, zoals lidmaatschap van kerkenraden en andere cooperatie tussen de kerk en de WIC.⁴² De persoonlijke religie van de bewindhebbers is echter niet veel in terug te vinden.

In 2012 verscheen van de hand van Evan Haefeli het werk *New Netherland and the Dutch origins of American religious liberty*.⁴³ Een zeer belangrijk onderzoek op het gebied van religie en tolerantie in Nieuw-Nederland. Net zoals in Noorlanders onderzoek, komen de directeurs van de Kamer van Amsterdam regelmatig aan bod. Interessant is zijn uitweiding van religieuze en politieke inclinaties die de bewindhebbers hadden. Helaas is Haefeli hier niet heel uitgebreid en richt hij zich alleen op een korte periode na de dood van Johannes de Laet: 1650-1670.⁴⁴ Tevens baseert hij zich enkel op de correspondentie tussen de Kamer van Amsterdam en gouverneur Stuyvesant. Een derde reden waarom Haefeli hier te kort komt is dat hij aangeeft dat Zeeland – en de Kamer van Zeeland – overweldigend calvinistisch waren (soms tot wel 95%) en de Kamer van Amsterdam juist de calvinistische hegemonie in Nederland tartte.⁴⁵ Dit klopt met de traditionele gedachte dat het de Kamer van Amsterdam ontbrak aan sterke religieuze drijfveren. Het is juist deze generaliserende gedachte die in dit onderzoek naar De Laet aan de kaak wordt gesteld.

HOOFDSTUK TWEE

Zijn jonge jaren (1581 – 1607)

2.1. Antwerpse wortels

Het verhaal van familie De Laet begint in de grootste stad van de Nederlanden: Antwerpen. In de tweede helft van de zestiende eeuw bloeide de havenstad met haar 100.000 inwoners en konden handelaren en koopmannen hiervan ruimschoots profiteren. Een van deze welvarende koopmannen was Aert de Laet (1517-1579). Hij had goede zaken gedaan in de lakenhandel en was een van de 120 vooraanstaande inwoners, die tevens geld uitleende aan de stad.⁴⁶ Aert is in de archieven te vinden als “gezworen lakenmeter” en koopman.⁴⁷ Zijn voorouders kwamen uit Kortrijk, een stad in West-Vlaanderen waar in de middeleeuwen al in laken werd gehandeld.⁴⁸

In 1576 had familie De Laet de Spaanse Furie meegemaakt; onbetaalde Spaanse muitende soldaten waren Antwerpen binnengedrongen en hadden de stad geplunderd. Een jaar later namen

⁴¹ Van Dillen, ‘De West-Indische Compagnie’.

⁴² Danny Noorlander, “‘For the maintenance of the true religion’: Calvinism and the Directors of the Dutch West India Company”, *Sixteenth Century Journal* XLIV 44 (1) (2013) 73-95.

⁴³ Haefeli, *New Netherland and the Dutch origins of American religious liberty* (Philadelphia 2012).

⁴⁴ Haefeli, *New Netherland and the Dutch origins*, 197.

⁴⁵ Idem, 187 en 211.

⁴⁶ Oscar Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2000) 68.

⁴⁷ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 121.

⁴⁸ ‘Laet’ betekende ‘laat, horige, vrijgelaten eigenhorige’. In 1398 was er een Jehan de Laet in Kortrijk: ‘Persoonsnamen in de Kortrijkse baljuwsrekeningen 1385-1400’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (KCTD)* 72 (2000) 247-266; In 1427 een Jan de Laet in Lier (Nabij Antwerpen): F. Debrabandere, *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk, Amsterdam-Antwerpen* (2003); in 1475 een Claeys de Laet in Aardenburg te Zeeland (nabij Antwerpen): G.A.C. van Vooren, ‘Gildebroeders en gildezusters van het Sint-Sebastiaansgilde te Aardenburg 1472-1595’, *Vlaamse Stam* 4 (1968) 21-33.

calvinistische opstandelingen het bestuur over. De stad keerde zich tegen het gezag van het Spaanse Rijk en voegde zich bij de Nederlandse Opstand. De Antwerpse Republiek, ook wel bekend als de Calvinistische Republiek, was gesticht. De Republiek bestond nog geen jaar en Aert de Laet werd benoemd tot schepen van de stad. Grootvader Aert moet ook hierom zeker een anti-Spaans of antikatholiek sentiment hebben gekend. Hij heeft het ambt niet lang kunnen uitvoeren; hij stierf nog datzelfde jaar. Zijn twee zonen, Hans Aertz en Denijs erfden het ouderlijk huis, winkel en pakhuis, genaamd "t Groot Sarasijnshoofd". Ook namen zij rond deze tijd het bedrijf van hun vader over.⁴⁹

In 1585 werd de Calvinistische Republiek belegerd door het Spaanse leger, onder leiding van de hertog van Parma. Na veertien maanden beleg gaven de Antwerpenaren zich over en werd het katholicisme weer de staatsgodsdienst. Protestanten moesten binnen vier jaar de keus maken: aansluiten bij de katholieke kerk of vertrekken uit de stad. Voor de familie De Laet lag de keuze voor de hand: ze hadden de Spaanse furie meegemaakt, vader Aert was schepen geweest tijdens de Calvinistische Republiek en de familie was calvinistisch. Samen met tweederde van de stad maakte familie De Laet zich uit de voeten.

Hans (<1565 Antwerpen - 1606 Leiden) vluchtte met zijn vrouw Johanna Sinders (z.j. Antwerpen - 1627 Leiden) en hun driejarige peuter Johannes naar het protestante Amsterdam. Hans duikt namelijk in 1592 en 1598 op in de Amsterdamse archieven als koopman in Engels laken.⁵⁰ Denijs was waarschijnlijk met Hans en Johanna meegegaan naar Amsterdam, want hij liet zijn kinderen rond de jaren 1590 dopen in Amsterdam.⁵¹ Twee zussen van Hans en Denijs, Sara en Susanna, vluchtten naar Leiden en zus Barbara via Keulen en Neuss naar Dordrecht. Zus Marie de Laet was al in 1579 naar Rouen vertrokken.⁵²

Net zoals zijn vader verkreeg Hans een invloedrijke positie in zijn nieuwe woonplaats. Hij schopte het tot kolonel van de burgerwacht in Amsterdam en in augustus 1602 tekende hij voor 9000 gulden in bij de Kamer van Amsterdam voor de VOC.⁵³ Daarnaast waren een aantal neven van Johannes ook bij de handel betrokken, zoals zijn aangetrouwde neef Hubrecht Wachtmans, die een eigen handelsonderneming had en tevens bewindhebber van de VOC was.⁵⁴

De familie en herkomst van Johannes is een onderbelicht gedeelte van zijn leven en laat zien dat zijn wortels in koopliedengrond zitten. Leerzaam van deze familiegeschiedenis is dat Johannes uit een calvinistisch, antikatholiek en anti-Spaans milieu stamt. Dit vormt een van de verklaringen voor de houding die hij later zou gaan aannemen in de bestuurderskringen van de WIC.

2.2. In Leiden gevestigd

In 1597 ging Johannes wijsbegeerte studeren aan de Universiteit Leiden. Samen met Hugo de Groot kreeg hij colleges van onder andere de bekende hoogleraar Scaliger. Aangezien zijn vader als koopman ingeschreven stond in Amsterdam, zou het kunnen dat Johannes tijdens zijn studie heeft gewoond bij een van zijn tantes in Leiden. Deze twee tantes, Sara en Susanna, waren nog in Antwerpen getrouwd met de gebroeders Jan en Peter Bulte(I) (Viltel). Deze laatstgenoemde oom stond al in 1586 in Leiden geregistreerd als poorter. Een andere mogelijkheid zou zijn, dat Johannes

⁴⁹ Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 65.

⁵⁰ Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', 123.

⁵¹ Doop- en geboorteregisters, Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Burgerlijke Stand: doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam inv. nr. 2, 194 en 284.

⁵² Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', 121-126.

⁵³ Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 72; J .G. van Dillen, *Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie* (Den Haag 1958) 258.

⁵⁴ Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden* 118. De onderneming van Hubrecht Wachtmans werd in 1609 in Amsterdam failliet verklaard. De zus van Hubrecht, Anna Wachtmans, die overigens volgens de archieven een aangetrouwde tante van De Laet lijkt, was participante van de VOC. Een andere neef, Hans de Hoest, stond in 1622 ook als koopman te boek. Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', 121 en 127.

met zijn ouders wel degelijk in Leiden woonde, maar dat zijn vader slechts geregistreerd was in Amsterdam. Leiden was immers de lakenstad bij uitstek.

De beginjaren van de zeventiende eeuw zouden voor Johannes veelbewogen jaren worden. Hij rondde met succes in 1599 zijn studie wijsbegeerte af, maar kende ook veel tegenslagen. In 1603 stierf zijn oom Denijs, waardoor het lakenbedrijf waarschijnlijk geheel in handen kwam van vader Hans. Johannes besloot in datzelfde jaar te vetrekken naar Londen, volgens sommige historici om de wolhandel te leren kennen.⁵⁵ Zijn vader had immers gehandeld in Engels laken. Op 3 juli 1604 trouwt De Laet met Jacobmijntje Vanlore (1587-1606), een dochter van sir Peter Van Loor/Vanlore en Jacoba Teighbott. Een maand na zijn trouwen ontvangt De Laet zijn *letter of denization*, een speciaal Engels burgerschap voor buitenlanders. Vanlore was een rijk geslacht met familiebanden met Sir Edward Powell, Sir Charles Caesar, Sir Thomas Glemham and Walter de Raedt. De Laet begaf zich in de bestuurlijke en intellectuele elite van Londen.

In Londen woonden hij en Jacobmijntje twee jaar en vond er regelmatig briefwisseling plaats tussen hem Joseph Scaliger.⁵⁶ Beiden hadden grote fascinatie voor Karolingische auteurs. In 1604 en 1605 bezocht hij Parijs om onbekende redenen. Op vijfentwintig jarige leeftijd, in januari 1606, schrijft hij zich in bij de Universiteit Leiden voor de studie theologie. Waarschijnlijk zat hij toen nog in Londen en schreef hij zich in per brief. Enkele maanden later, in de zomer van 1606, overlijdt zijn vrouw Jacobmijntje en wordt De Laet een kinderloze weduwnaar.⁵⁷ In september treft het noodlot weer de familie en overlijdt vader Hans. Het jaar daarop, 1607, vertrekt De Laet naar Leiden. Of hij het bedrijf van zijn overleden vader en overleden oom toen overnam is niet bekend. Wel kreeg hij de VOC-aandelen van zijn vader.⁵⁸

Al in 1608 hertrouwt De Laet, dit maal met de Hamburgse Maria Boudewijns van Berlecom (z.j. - 1633). Uit dit huwelijk zouden tien kinderen komen: Johannes, Maria, Catharina, Francois, Pieter, Jacob, Jeremias, Samuel, Jacquemijntje en Johanna.⁵⁹ Noemenswaardig is dat deze laatstgenoemde later met haar man zou vertrekken naar Nieuw-Nederland. Zij had net zoals haar vader een aandeel in Rensselaerswijck.⁶⁰ Na twee jaar huwelijk kocht De Laet van Franciscus Gomarus voor 7600 gulden een huis aan het Rapenburg.⁶¹ Later zou hij ook het pand ernaast aanschaffen en zou hij het tot een dubbel woonhuis maken.

⁵⁵ Teensma, *Suiker, verfhout & tabak*; 12.

⁵⁶ Rolf H. Bremmer, *Mine Is Bigger Than Yours: The Anglo-Saxon Collections of Johannes de Laet (1581–1649) and Sir Simonds D’Ewes (1602–50)* (Kalamazoo 2008) 141.

⁵⁷ Bekkers, *Correspondence of John Morris*, XVI.

⁵⁸ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 110.

⁵⁹ Idem, 123. Vier kinderen zouden niet heel oud worden. Daniel, 14 maanden oud, stierf in oktober 1628, Elisabeth, 6 maanden oud, in april 1630 en Maria en Catherina, ruim dertig jaar oud, in mei 1642. Zie hiervoor: Teensma, *Suiker, verfhout & tabak*, 12. Hoewel ‘een’ Maria de Laet op 12 juli 1658 een pand kocht aan de Keizersgracht in Amsterdam. Transportakten voor 1811, Archieven van de Schout en Schepenen, van de Schepenen en van de Subalterne Rechtbanken, Stadsarchief Amsterdam, inv. nr. 2169, scan 188.

⁶⁰ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 123.

⁶¹ Th.H.Lunsingh Scheurleer, C.W.Fock, A.J.van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht deel IIIa: Meyenburch* (Leiden 1988) 201 en 215.

De Laets actieve jaren in de kerk (1607-1621)

3.1. Introductie

Tussen 1607 en 1621 hield De Laet zich veel bezig met religieuze zaken. Dit begon in 1607 met zijn tweede studie aan de Universiteit Leiden: theologie. Ergens tussen het einde van deze studie en het begin van de Synode van Dordrecht in 1618 was De Laet ouderling geworden in de gereformeerde gemeente van Leiden. Als ouderling van deze gemeente had hij namelijk deze nationale synode bijgewoond. Daarnaast schreef hij een theologisch boek in deze periode en was hij contactpersoon van de gereformeerde kerk in Londen, die hij hielp met het vinden van predikanten.

De Laet hield zich in deze tijd veel bezig met religieuze zaken, het zou echter onterecht zijn om hem in deze tijd te beschrijven als een persoon die zich alléén met geestelijke zaken bezig hield. Zo handelde hij in deze tijd waarschijnlijk al in laken, want hij had immers in Londen gewoond om zakelijke ervaring op te doen. Vanaf 1612 werkte hij in Leiden en in datzelfde jaar staat hij op een VOC-aandeelhouderslijst ingeschreven voor een bedrag van 27.085 gulden en in de Kamer van Enkhuizen voor een aandeel van 4.185 gulden.⁶² Ook is bekend, dat hij in 1607 een achtste aandeel had in een schip dat naar West-Indië voer.⁶³ Ook hield hij zich bezig met droogleggingen van meren, zoals de drooglegging van het Zoetermeerse Meer. Hij diende daar als een van de vier in het college van 'hoofdingelanden', een vaste elitaire groep die werd gevormd door omliggende steden. Deze bestuurlijke functie hield in, dat hij zich bezig hield met besluitvorming rondom onderhoudsprojecten, de aanleg van nieuwe werken en het financiële beleid.⁶⁴

3.2 Knokken voor de contraremonstrantse zaak

In het begin van de zeventiende eeuw was een theologisch meningsverschil tussen twee hoogleraren theologie in Leiden uitgelopen op onrust in het hele land. Professor Franciscus Gomarus en professor Jacobus Arminius debatteerden over de predestinatieleer. De zaak liep uit de hand. In 1610, een jaar na de dood van Arminius, dienden 44 predikanten een remonstrantie in om zich af te scheiden van de gereformeerde kerk. De theologische kwestie werd van politiek belang, toen staatspensionaris Johan van Oldenbarnevelt en stadhouder prins Maurits van Oranje elk een kant kozen. Van Oldenbarnevelt koos de kant van de Arminianen, die ook wel de remonstranten werden genoemd. Maurits voegde zich bij Gomarus, ook wel de contraremonstrantse kant genoemd.

De Laet was nauw verweven in de theologische kwestie. De Laet had de kant gekozen van Gomarus, waar hij eerder zijn huis aan het Rapenburg van had gekocht. Als ouderling verklaarden hij en enkele anderen eind 1616 niet meer met de remonstranten te willen samenwerken.⁶⁵ Niet lang daarna had Professor Antonius Thysius, een contraremonstrant, De Laet aangespoord om een boek te schrijven voor de contraremonstrante zaak. Professor Thysius was ook een Antwerpenaar, die in 1581 zijn leraar Bonaventura Vulcanius naar Leiden was gevolgd voor een studie theologie. Hij reisde vervolgens Europa door en ontmoette veel andere wetenschappers en calvinisten, zoals Theodore Beza. De Laet stond bij Thysius en andere de professoren van de universiteit hoog in aanzien.⁶⁶ De

⁶² Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 193.

⁶³ Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', 110.

⁶⁴ Milja van Tielhof, 'Het college van hoofdingelanden. De vertegenwoordiging van de ingelanden in Rijnland en Schieland in de vroegmoderne tijd', *BMGN – Low Countries Historical Review* 131 (2) (2016) 22-51, aldaar 2.

⁶⁵ C. Houtman, J. van Sluis, red., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme, deel 5* (Kampen 2001) 324.

⁶⁶ J.P. de Bie, J.Lindeboom, G.P. van Itterzon, D. Nauta, *Biografisch woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 5* (Den Haag z.j.) 475-479, aldaar 475.

zeer geleerde De Laet had een eigen overtuiging in lastige theologische vraagstukken en was Latijn, Engels, Frans en Nederlands zich meester.

Uiteindelijk werd in Harderwijk De Laets boek gepubliceerd: *'Pelagianis, et Semipelagianis, commentariorum, ex veterum Patrum scriptis, libri duo'* (Pelagianisme en Semipelagianis, commentaren over de vroege kerkvaders, de twee boeken).⁶⁷ Hier beschreef hij de leer van Pelagius, een Engelse monnik uit de vierde eeuw, die schreef over de predestinatieleer. De Laet benoemde dat de leer van de contraremonstranten al eeuwenoud was en gaf ook nieuwe argumenten ter verdediging van de contraremonstrantse zaak.

3.3 De climax: de Synode van Dordrecht

In 1618 werd er voor de tweede maal een Nationale Synode georganiseerd door de Nederduitse Gereformeerde Kerk. De voortslepende kwestie tussen de remonstranten en contraremonstranten moest worden opgelost. Als ouderling van zijn gemeente in Leiden en als medeafgevaardigde van Zuid-Holland nam De Laet in 1618 deel aan de Nationale Synode van Dordrecht.⁶⁸ Hij was als enige ouderling meegegaan met zijn predikant Festus Hommius. Van alle ouderlingen mengde De Laet zich het meeste in de in het Latijn gevoerde debatten.⁶⁹ Tijdens deze synode had hij de moed om zonder aanzien des persoons voor zijn mening uit te komen. Zo steunde hij bijvoorbeeld een voorstel van de Engelse afgevaardigden omtrent het wijzigen van de schrijvers van de 'Leerregels'. Hiermee ging hij tegen Sibrantus Lubbertus in, de theologieprofessor van de Universiteit van Franeker, die tevens zijn vriend was.

Uiteindelijk liep de Synode van Dordrecht uit op een overwinning voor de contraremonstranten, en dus ook voor De Laet. Tweehonderd remonstrantse predikanten werd verboden om hun beroep verder uit te oefenen. Achtentachtig weigerden en werden verbannen uit de Republiek. De grens van de religieuze verdraagzaamheid was bereikt en haar tol was betaald.⁷⁰

Aan het einde van de Synode werden er voorbereidingen getroffen om de acta uit te geven. Samen met vijf anderen theologen werd De Laet gevraagd om zitting te nemen in een commissie, die de publicatie van de acta moest verzorgen. Binnen twee maanden wisten de theologen de klus te klaren. Een jaar later, op 4 februari 1619, toen de contraremonstranten al vertrokken waren, kreeg De Laet nog een opdracht van de Synode. Hem werd gevraagd om de officiële geschiedenis van de reformatie in de Nederlanden vanaf 1600 te schrijven. Hierbij zou hij hulp krijgen van Festus Hommius, zijn predikant in Leiden en een van de twee scriba's (notulisten) van de Synode. Dit boek moest dienen als antwoord op de oratie van de remonstrant Episcopius tijdens de Synode en op alle beschuldigingen die vanuit de remonstrantse kant waren gekomen. Halverwege het jaar 1619 was in Leiden de Zuid-Hollandse synode georganiseerd om remonstrantse predikanten te ondervragen en eventueel af te zetten. Deze provinciale synode vond De Laet ook geschikt voor het volvoeren van een dergelijke taak.⁷¹

In de Synode van 1620 te Gouda en de Synode van 1621 te Rotterdam constateerden de afgevaardigden, dat De Laet het werk niet had afgerond.⁷² Hij kreeg als assistent professor Thysius toegewezen, maar dit mocht niet baten. De Laet gaf als excuus, dat hij nog steeds niet de beloofde

⁶⁷ Johannes de Laet, *Pelagianis, et Semipelagianis, commentariorum, ex veterum Patrum scriptis, libri duo* (Harderwijk 1617).

⁶⁸ Handelingen van de Dortse synode 1619, Nationaal Archief, Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en Westfriesland, inv. nr. 4382.

⁶⁹ Houtman, red., *Biografisch lexicon*, 325.

⁷⁰ Willem Bouwman, ed., *Geschiedenis van het Christendom in Nederland* (Zwolle 2010) 162. Het is onbekend hoeveel aandeel De Laet had in het feit dat de Leidse universiteit na de Synode van Dordrecht bijna twee eeuwen calvinistisch is geweest en katholieken en remonstranten weerde.

⁷¹ De Bie, ed, *Biografisch woordenboek*, 476.

⁷² Acta der provinciale Synoden van Zuid Holland 1618-1626, Nationaal Archief, Classis Dordrecht, inv. nr. 81. Herdrukt door: W.P.C. Knuttel, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland, eerste deel* (Den Haag 1908) 4.

informatie toegezonden had gekregen. De Synode van 1622 te Gorinchem drong nogmaals dringend aan op een historisch verhaal van alle onlusten, maar zij vingen bot. De Laet excuseerde zich en Festus Hommius werd als plaatsvervanger toegewezen. Echter zonder succes, de gewilde kerkelijke geschiedschrijving over de onlusten zou er nooit komen. Het *Biografisch Woordenboek der Protestantsche Godgeleerden in Nederland* geeft als reden, dat De Laet de voorkeur zou hebben gegeven aan de handel, hij was immers in 1621 bewindhebber van de West-Indische Compagnie geworden.⁷³ Het *Biografisch Woordenboek* impliceert dat dat De Laet zijn religie op de tweede plek zou hebben gezet. Dit lijkt inderdaad voor de hand te liggen, echter enige nuancering is hier op zijn plaats. Een ingezoomde blik op de volgende jaren laat namelijk zien dat hij zijn religie zeer zeker niet is vergeten.

Afbeelding van de Synode van Dordrecht. Onbekende auteur. De Laet zit op de rij die gemarkeerd is met een 12 (midden links).⁷⁴

⁷³ De Bie, ed, *Biografisch woordenboek*, 478.

⁷⁴ Synode van Dordrecht, Nationaal Archief, Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst, Synode van Dordrecht, inv.nr. 134-0696; Henk Nellen, *Hugo Grotius: A Lifelong Struggle for Peace in Church and State, 1583-1645* (Amsterdam 2007) XXV.

De Laet en zijn religie in de Kamer van Amsterdam (1621-1644)

4.1 Inleiding

Er is tot nu toe slechts fragmentarisch onderzoek gedaan naar de rol van De Laet in de WIC. Dit hoofdstuk geeft een beeld van de relatief onbekende jaren van De Laet in de Kamer van Amsterdam. Hoewel volgens historici zijn religieuze jaren waren tot en met 1621, laat dit hoofdstuk zien dat in zijn 'zakelijke' jaren van na 1621 zijn geloof zich wel degelijk laat zien.⁷⁵ Het is wel zo dat dit jaar markeert dat De Laet geen theologische werken meer schrijft, maar zich meer richt op het schrijven van geografische en botanische boeken.⁷⁶

Toch is in de geografische boeken, die gaan over de Nieuwe Wereld, een impressie te krijgen van de religie van De Laet. Deze geografische boeken zijn verdeeld in een tweetal series. De eerste is de *Nieuwe Wereldt ofte Beschrijvinghen van West-Indiën* (1625). Deze serie beschrijft de kusten en volkeren van de Amerika's en de Cariben. De tweede serie boeken is de dertiendelige serie *laerlyck Verhael van de verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie* (1644), die de gebeurtenissen beschrijft rondom de WIC en haar vijanden in Nederlands-Brazilië tussen 1624 en 1636. Door het lezen van deze geografische werken kan een impressie worden verkregen van de religie van de auteur, want bij nadere bestudering blijkt dat religie regelmatig wordt aangehaald. Het boek *Beschrijvinghe van de Custen van Brasil en verder zuidelijk tot Rio de la Plata*, krijgt in het laatste paragraaf de aandacht, ondanks de verkeerde chronologie. Teensma schrijft dit werk toe aan De Laet, maar wellicht onterecht. Daarom wordt in deze laatste paragraaf een vergelijking getrokken met het *laerlyck Verhael* en de *Nieuwe Wereldt*. Van de jaren 1635 en 1636 zijn de notulen van de Kamer van Amsterdam bewaard gebleven. In deze jaren woonde De Laet regelmatig vergaderingen bij en daarom geven deze notulen nieuwe inzichten over De Laet. Dit hoofdstuk eindigt in 1644. Tot deze tijd is De Laet nog veel actief in de WIC en hierna is hij nog maar zelden te vinden in de archieven van de Kamer van Amsterdam, Heren XIX en de Staten Generaal.

⁷⁵ Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', 109; Bekkers, *Correspondence of John Morris*, XVII.

⁷⁶ Vanaf 1627 schreef De Laet een reeks boeken over naties voor de gebroeders Elzevier, genaamd de Elzevier-Republieken. De Elzevier Republieken-reeks heeft niet veel te maken met De Laets geloof of de WIC. Het was een wetenschappelijke bezigheid die hij in zijn vrije tijd deed. Abraham Elsevier liet in 1625 op Rapenburg 36 een huis bouwen; een steenworp afstand van het woonhuis van De Laet. Er is reeds onderzoek naar gedaan, doch de lange reeks is te belangrijk om onbenoemd te laten. Zie: J.A. Gruys, 'De Reeks 'Republieken' van de Elzeviers en Joannes de Laet', in: B. P. M. Dongelmans, P. G. Hoftijzer, and O. S. Lankhorst, *Boekverkopers van Europa, Het 17de-eeuwse Nederlandse Uitgevershuis Elzevier* (Zutphen 2000) 77–106; Sina Rauschenbach, 'Elzevirian Republics, Wise merchants, and new perspectives on Spain and Portugal in the seventeenth-century Dutch Republic', *De Zeventiende Eeuw* 29 (2013) 81-100. Doordat hij goede connecties had kon veel werken samenstellen of vertalen. Zo schreef hij een boek over Perzië, met behulp van zijn vriend Pieter van den Broecke, admiraal in dienst van de VOC en ooit ook calvinistische vluchteling uit Antwerpen. J.S. Hoyland, S.N. Banerjee, *The Empire of the Great Mogol, A Translation of De Laet's "Description of India and Fragment of Indian History"* (Bombay 1928) IV. Ook zeer interessant is dat tijdens de verhitte polemiek tussen De Laet en De Groot, de gebroeders Elzevier alle publicaties staakten van De Groot; zij kozen de kant van De Laet en alleen hij mocht publiceren. Pas toen De Groot stierf in 1645 publiceerde Elzevier weer stukken van De Groot. Nellen, *Hugo Grotius*, 620.

4.2 Begin der WIC

Tijdens de oprichting van de WIC in 1621 woonde De Laet in Leiden. In het opgestelde octrooi van de WIC kreeg Leiden niet een aparte WIC-kamer. Amsterdam, Zeeland te Middelburg, het Noorderkwartier te Hoorn, Stad en Lande te Groningen, en de Maze te Rotterdam kregen wel deze eer. Voor andere steden en provincies bood het octrooi de mogelijkheid in een andere plaats een bewindhebberplaats te verkrijgen, mits een bijdrage van 100.000 gulden in het startkapitaal werd gestopt. Net zoals Haarlem, Deventer, Utrecht en Gelderland, maakte Leiden gebruik van deze regeling.⁷⁷ De Laet tekende voor zichzelf en anderen in voor 54.000 gulden.⁷⁸ Hij was de derde grootste investeerder in de WIC.⁷⁹ Naast hem tekenden ook veel andere prominente Leidenaren in. In Leiden waren er acht mensen die voor minstens 6.000 gulden hadden ingetekend en daarom kans maakten op een plek in de Kamer van Amsterdam.⁸⁰ De burgemeesters van Leiden moesten twee van deze acht kiezen. Waarschijnlijk door de zeer grote investering van De Laet werd hij uitgekozen.⁸¹ Naast De Laet werd dr. Willem van Moerbergen ook gekozen als afgevaardigde van de stad.⁸²

Jaap Jacobs legt uit dat waarschijnlijk anti-Spaanse en religieuze motieven een rol speelde in De Laets grote investering.⁸³ Deze motieven kunnen tweedelig worden verklaard. Het anti-Spaans motief kan worden uitgelegd met de eerder genoemde achtergrond van De Laet; Hij was als kind gevlucht uit het bezette Antwerpen. Dat de WIC bewindhebbers, voornamelijk die uit de Zuidelijke-Nederlanden kwamen, in de beginjaren van de WIC anti-Spaans gezind waren, is dan ook niet onbekend.⁸⁴ Dit ging pas over toen een tweede generatie bewindhebbers aan de macht kwam, die niet geboren was in de Zuidelijke Nederlanden.

Het religieuze motief lijkt in eerste instantie te kunnen worden verklaard in de religieuze verschillen tussen de protestante De Laet en de katholieke Spaanse vijand. De WIC was een goed middel om oorlog te voeren tegen de katholieken. Daarnaast was de WIC voor De Laet ook een middel om het evangelie te brengen in de Nieuwe Wereld. Echter, het theologische dispuut tussen de remonstranten en contra-remonstranten binnen De Republiek speelt ook een rol. In de jaren voor de oprichting van de WIC waren contra-remonstranten, inclusief De Laet, fel anti-Spaans. De remonstrante tegenstanders werden immers uitgemaakt als *Spaansgezinden*. Contra-remonstrante

⁷⁷ Leiden twijfelde in eerste instantie om haar twee zetels te verdelen over Amsterdam en De Maze, maar koos uiteindelijk toch voor twee zetels in Amsterdam: “[...] dat dienstich soude syn onse Capitael te verdelen in 2 sommen, en[de] diene vand hier te brengen in die Camer van Amsterdam aelent dien mesten te enal van andere Capitaelen, en[de] oock de meestie administratie, mitsgaders voer die eerste ses jaeren de generale vergaderinge van [de] negenthylene vallen sullen en[de] d'andere somme in eer vant camers van [de] Maze daermen de meeste voordelen sal comen bedingen, om alsoo op twee plaetsen ter ooge int zeyl hebbende.” Stukken betreffende kwesties i.v.m. het toetreden van Leiden tot de Amsterdamse Kamer van de WIC (1621)-1623, Erfgoed Leiden en Omstreken, Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1252), 1574-1816 (1897), invr. nr. 6700.

⁷⁸ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 110.

⁷⁹ Bick, *Governing the free sea*, 79.

⁸⁰ Andere prominente Leidenaren die hadden geïnvesteerd waren onder andere oud-burgermeester Jacob van Brouhoven (6000 gulden), oud-burgermeester Willem Claesz Warmont (9000 gulden), uitgever Gillis Elsevier (4500 gulden) en koopman Gillis van Panhuysen (6000 gulden). Brouhoven en Van Panhuysen zouden later ook als bewindhebber dienen. De Laet bleef tot zijn dood bewindhebber, met tweemaal een korte onderbreking in 1639 en 1642: Bekkers, *Correspondence of John Morris*, 173; Erfgoed Leiden en Omstreken, Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1252), 1574-1816 (1897), invr. nr. 6701-6707.

⁸¹ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 110.

⁸² Dr. Willem Moerbergen was schepen van Leiden in 1620 t/m 1631, en later een van de vier burgermeesters in 1632 t/m 1637. Jan Jansz. Orlers, *Beschrijving der stad Leyden, tweede deel* (3e druk; Leiden/Amsterdam 1810) 700 - 704. Later werd ook Jehan van Panhuysen afgevaardigde van de stad. Joannes de Laet, *Laerlyck verhael van de verrichtinghen der Geocroyeerde West-Indische Compagnie in derthien boecken, uitgegeven door S.P.L'Honore Naber I-III, 1624-1626*, (Den Haag 1931).

⁸³ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 11.

⁸⁴ Van Dillen, ‘De West-Indische Compagnie’, 158.

magistraten zochten naar mogelijkheden om de oorlog met Spanje te escaleren.⁸⁵ De WIC was dan ook een schepping van de contra-remonstrantse partij, aldus historicus Charles Boxer.⁸⁶ Daarnaast gaf Van Dillen reeds in 1961 aan dat er onder contra-remonstranten meer geestdrift voor de nieuwe compagnie bestond dan bij andersgezinden.⁸⁷

Dat de WIC is opgericht uit religieuze drijfveren lijkt wrang in het licht van de eerste uitgegeven octrooi. Benjamin Schmidt wees in zijn boek *Innocence Abroad* terecht op de benadrukking van oorlog en handel in het octrooi.⁸⁸ Willem Usselinx, de voorvechter voor de oprichting van de WIC, had al die tijd een andere compagnie voor ogen. Een compagnie die gericht was op landbouw in kolonies, democratisch bestuur, protestante emigratie en evangelisatie.⁸⁹ Concluderend uit daden zoals deze, schreef Van Dillen over de bewindhebbers (in Amsterdam): “Onder hen bevonden zich oprechte calvinisten als de geograaf en historicus Joannes de Laet, maar van velen hunner moet erkend worden dat hun daden meer van hebzucht dan van een calvinistische levensopvatting getuigen, dit geldt voor de invloedrijke bewindhebber Samuel Blommaert”.⁹⁰ Dit verouderde citaat - zonder bewijsvoering - uit 1970 schetst het beeld dat De Laet niet gedreven zou zijn door hebzucht, maar door calvinisme. Of De Laet het niet eens was met het beleid uit het eerste octrooi, dat op oorlog en handel was gericht in plaats van Usselinx’ religie en stabilisatie, komen we waarschijnlijk nooit precies te weten. Wel laten zijn daden in de daaropvolgende jaren zien wat voor man het was en waar zijn prioriteiten lagen. Een voorbeeld daarvan is het patroonschap van De Laet.

4.3 De Laets patroonschap

In de beginjaren van de WIC waren de bestuurderskringen verdeeld in twee facties: een handelsfactie en een koloniatiefactie. De handelsfactie wilde een beleid dat gericht was op handel. Met andere landen moest zoveel mogelijk de vrede worden bewaard, zodat er zoveel mogelijk gehandeld kon worden. De koloniatiefactie wilde echter als speerpunt van beleid een actieve koloniatiepolitiek. Het idee was dat wanneer er genoeg populatie en welvaart in de koloniën zou zijn, dat de handel met de Republiek vanzelf zou opbloeien. In 1629 leidde het conflict tot de oprichting van het patroonschapssysteem voor Nieuw-Nederland en dat beschreven stond in een reglement aangeduid als *Vryheden en Exemptien*.⁹¹ Dit systeem zorgde in feite voor een privatisering van de kolonisatie nabij Nieuw-Amsterdam. Rijke investeerders konden hun eigen kolonie krijgen, mits zij daarvoor kolonisatie zouden regelen. Uiteindelijk kochten geen onafhankelijke kooplieden patroonschappen, maar vier rijke bewindhebbers van de Kamer van Amsterdam: Albert Coenraetsz Burgh, Kiliaen van Rensselaer, Samuel Blommaert en Samuel Godijn. Zeer waarschijnlijk maakten zij deel uit van de koloniatiefactie van de WIC. In 1630 combineerden de vier mannen hun patroonschappen. Alle vier behielden tweevijfde aandeel van hun eigen oorspronkelijke patroonschap en daarnaast kreeg ieder eenvijfde aandeel van elk ander patroonschap. Op deze manier was de macht verdeeld.

Ergens tussen 1630 en 1636 nam Johannes de Laet de aandelen van Albert Coenraetsz Burgh over. Johannes was een voorstander van kolonisatiebeleid en op deze manier kon hij zijn ideeën praktiseren. Zo moesten patroons binnen vier jaar hun kolonie bevolken met ten

⁸⁵ Schmidt, *Innocence Abroad*, 181.

⁸⁶ C. R. Boxer, *The Dutch in Brazil, 1624-1654* (Oxford 1957) 151. Er waren wel uitzonderingen, zoals de rijke remonstrante gebroeders Bicker.

⁸⁷ Van Dillen, ‘De West-Indische Compagnie’, 156.

⁸⁸ Schmidt, *Innocence Abroad*, 193.

⁸⁹ Idem, 181 en 193.

⁹⁰ J.G. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten: Handboek tot de economische en Sociale Geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (Den Haag 1970) 151.

⁹¹ Michiel van Groesen, ‘Recht door Zee’, in: Michiel van Groesen, Judith Pollmann en Hans Cools, *Het Gelijk van de Gouden Eeuw: Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2014) 56 - 74, aldaar 60.

minste vijftig personen.⁹² Oliver A. Rink noemt De Laet een “vurige pleitbezorger van overzeese expansie”.⁹³ Het zou kunnen dat hier een religieus motief achter schuil ging. Kolonisatie van nieuwe gebieden bracht immers de mogelijkheid mee om nieuwe volkeren te kerstenen. De vraag hoeveel invloed De Laet kon uitoefenen op de religie in zijn patroonschap kan nog niet worden beantwoord. Over de kolonie Laetsburg is weinig bekend en verdient een eigen onderzoek, net zoals Rensselaerswijck en Nieuw Amsterdam.⁹⁴ Wel is bekend dat de Kamer van Amsterdam veel invloed heeft uitgeoefend op religieuze zaken in Nieuw-Nederland.⁹⁵ Ook is het bekend dat de Synode van Dordrecht, waar De Laet een significant aandeel in had, een beslissend effect had op het religieuze etablissement in de Nederlandse kolonies in Noord-Amerika tot in de jaren 1650.⁹⁶ De kolonies bleven overwegend contraremonstrants.

De kolonisatie van de patroonschappen was echter niet heel succesvol. De populatie in Nieuw-Nederland groeide maar matig en in de Republiek was er weinig animo om te migreren. De WIC had aanvankelijk als voorwaarde gesteld dat migranten gereformeerd moesten zijn.⁹⁷ Toen het aantal migranten voor Nieuw-Nederland laag bleef zal de kracht van deze eis waarschijnlijk zijn afgezwakt. Dat de migratie niet grootschalig op gang kwam, kwam door de grote religieuze tolerantie, effectieve armenzorg, en de hoge lonen in De Republiek.⁹⁸ Daarnaast vergde migratie kapitaal, terwijl de kapitaalcrachtige burgers van de Republiek niet hun werk wilden opgeven voor onzekere vooruitzichten in een verre kolonie.⁹⁹ Om mensen toch te stimuleren schreef De Laet boeken over Nieuw-Nederland, waarin het wordt beschreven als het beloofde land.¹⁰⁰ Vanuit dit perspectief lijken de werken van De Laet geschreven uit eigenbelang.

De Laet was als belangrijk figuur in de stad Leiden waarschijnlijk al vaker in aanraking geweest met emigrerende families. Dit begon met de uit Engeland gevluchte Puriteinen. Deze calvinistisch georiënteerde vluchtelingen vonden toevlucht in het protestante Leiden in 1609. Om zich niet te vermengen met de Nederlandse samenleving vertrok de groep – later bekend als de *Pilgrim Fathers* - na elf jaar naar de Nieuwe Wereld. Of De Laet de puriteinen, die bij hem om de hoek woonden, heeft gekend kan niet met zekerheid worden gezegd. Niet veel later, in 1623, werden de Puriteinen gevolgd door een groep Waalse families uit Leiden. Deze families waren net zoals De Laet Franstalig, protestants en kwamen uit de Zuidelijke Nederlanden. Via de pas opgerichte WIC vestigden de ongeveer dertig families uit Leiden zich op verschillende plaatsen in Nieuw-Nederland.¹⁰¹ De Laet was toen ongeveer een jaar bewindhebber namens de stad Leiden.¹⁰² Ook hier is het mogelijk dat De Laet deze verhuizende Waalse families in zijn woonplaats heeft gekend of heeft geholpen met hun vertrek.

Van deze eerste reeks patroonschappen zou alleen het patroonschap van Kiliaen van Rensselaer (Rensselaerswijck) blijven bestaan. Na een aantal jaar verkocht De Laet de helft van zijn aandelen aan de WIC-participant en Leidse lakenkoopman Toussain Muysart. De reden hiervoor zou

⁹² Joosse, *Geloof in de Nieuwe Wereld*, 230.

⁹³ J. Franklin Jameson, ed., *Narratives of New Netherland, 1609-1664* (New York 1909) 112.

⁹⁴ Zie voor religie in Rensselaerswijck: Joosse, *Geloof in de Nieuwe Wereld*, 253-256. Voor Nieuw Amsterdam: Idem, 233-252.

⁹⁵ Haefeli, *New Netherland and the Dutch origins of American religious liberty* (Philadelphia 2012).

⁹⁶ Haefeli, *New Netherland and the Dutch origins*, 52.

⁹⁷ Nico Plomp, *Nieuw-Nederland in biografisch perspectief*, Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, nr. 50 (1996) 11-16, aldaar 12; *Vryheden by de vergaderinghen van de Negenthien vande Geoctroyeerde West-Indische Compagnie vergunt aen allen den ghenen / die enighe Colonien in Nieuw-Nederlandt zullen planten* (Amsterdam 1630), The New York Public Library, Rare Book Division Room 328, inv. nr. KB 1630.

⁹⁸ Emmer, *Rijk aan de rand van de wereld*, 227.

⁹⁹ Plomp, ‘Nieuw-Nederland in biografisch perspectief’, 12.

¹⁰⁰ Idem, 14; Emmer, *Rijk aan de rand van de wereld*, 229.

¹⁰¹ Plomp, ‘Nieuw-Nederland in biografisch perspectief’, 12.

¹⁰² Op 22 oktober 1622 werd Johannes de Laet, samen met Willem van Moerbergen benoemt tot bewindhebber namens de Leidse Burgermeester. Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 110.

het conflict met Van Rensselaer kunnen zijn over leiderschap binnen de patroonschappen.¹⁰³ Een andere reden zou kunnen zijn dat De Laet niet succesvol was in het koloniseren van zijn patroonschap, genaamd 'De Laetsburgh', gelegen aan de oostkant van de Zuidrivier (Delaware), tegenover Godijns kolonie Swanendael.¹⁰⁴

Dat kolonisatie en religie hoog in het vaandel stonden bij De Laet is te zien in een aantal werkzaamheden die hij verrichtten voor de WIC. Zo nam hij in 1624 deel aan een commissie om de rechten op te stellen voor nieuwe investeerders voor Nieuw-Nederland.¹⁰⁵ Het was tevens dit jaar dat De Laet de *Heren XIX* moest helpen met zijn kennis over de geografie van Brazilië.¹⁰⁶ Het *Groote Dessyn* was een opgezet aanvalsplan om tegelijkertijd Bahia, Elmina en Luanda te veroveren. Lobbyen in Den Haag voor de koloniën zou De Laet later nog vaker gaan doen. Zo lobbyde hij in 1638 om extra troepen naar Brazilië te sturen om de campagne van Maurits te ondersteunen¹⁰⁷ en in 1645 zou hij een twee jaar durende lobby campagne bij de Staten-Generaal beginnen om militaire steun te vergaren om de Portugese rebellie in Brazilië te onderdrukken.¹⁰⁸

Het ging De Laet niet om de winsten van de koloniën. Een oude documentaire zegt met onrecht over Nieuw-Nederland het volgende: 'The motive was money. [...] the Dutch came to the New World with trade on their minds, and trade only.'¹⁰⁹ Historicus Fabend weerlegt met niet veel moeite deze hypothese. Zij vertelt dat kolonisten hun geloof hadden meegebracht en dat het diep geïntegreerd zat in het dagelijkse leven. De Laets *Voorgestelde Artikelen voor de Kolonisatie en Handel op Nieuw-Nederland* uit 1638 bevestigen dit. Deze artikelen, met een uitgestippeld beleid voor Nieuw-Nederland werden voorgesteld aan de Staten-Generaal op 30 augustus 1638. Namens de Kamer van Amsterdam stelde De Laet 13 artikelen op. Artikel twee stelt een strikt religieus beleid:

"Ende alsoo ten hoogsten vereijst wert dat inde eerste beginselen ende aenqueekinghe van dese populatie, bequaeme ordre werde gestelt op de Goodsdienst, volgens de practijcke bijde regeringe deser landen aengenomen, Sal de selve religie aldaer geleert ende gepredickt worden volgens de confessie ende formulieren van eenicheijt alhier publijckelijck inde respectie kercken aengenomen."¹¹⁰

In een piepjonge koloniale samenleving met religieuze diversiteit was onrust niet ver weg, vergeleken met de meer gevestigde Republiek.¹¹¹ Dat er vanuit de WIC sturing was door middel van dit soort

¹⁰³ Over dit conflict is uitvoerig onderzoek gedaan door Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', 113-116.

¹⁰⁴ J.A. Jacobs, *New Netherland, A Dutch Colony in Seventeenth-Century America* (Leiden/Boston 2005) 115. Tevens was er een 'De Laets Eylandt' op de Hudson, tegenover Fort Orange. Dit lag in de buurt bij Rensselaersswijck en was door Van Rensselaer vernoemd naar De Laet. In Rensselaersswijck is in 1631 een versterkte bakstenen boerderij gebouwd met de naam 'De Laetsburgh'. Frijhoff, *Fullfilling God's Mission*, 377.

¹⁰⁵ Notulen van de vergadering van de Heren XIX 1623-1624, Nationaal Archief, Oude West-Indische Compagnie (OWIC), inv. nr. 1, scan 128 en 138; Ook nam De Laet in het voorgaande jaar deel aan onderhandelingen om hoofdparticipanten meer invloed te geven. Ingekomen ordinaris brieven en stukken betreffende West-Indische zaken 1628-1630, Nationaal Archief, Staten-Generaal, inv. nr. 5752.

¹⁰⁶ Notulen van de vergadering van de Heren XIX 1623-1624, Nationaal Archief, Oude West-Indische Compagnie (OWIC), inv. nr. 1, scan 62.

¹⁰⁷ Ingekomen ordinaris brieven en stukken betreffende West-Indische zaken 1635-1637, Nationaal Archief, Staten-Generaal, inv. nr. 5754.

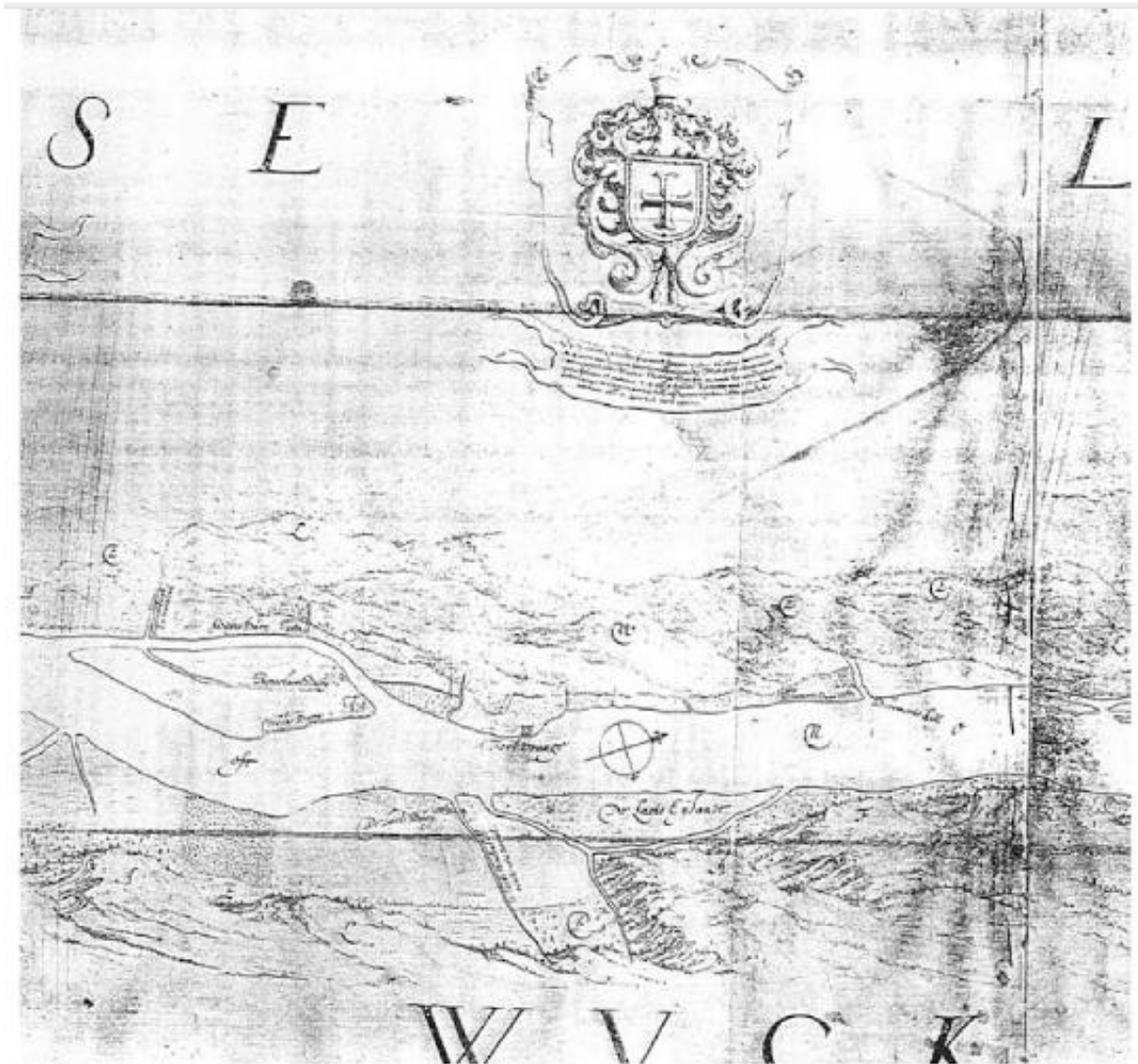
¹⁰⁸ Stukken betreffende de bemoeiingen van de Staten-Generaal met de Hoge Regering in Brazilië en de te verlenen steun tegen de Portugezen 1643-1645, Nationaal Archief, Staten-Generaal, inv.nr. 12564.17.

¹⁰⁹ Firth Haring Fabend, 'Cornmeal Mush Other Myths: Four Misperceptions of the Dutch Experience in New Netherland', *De Halve Maen* 80 (4) (2007) 48.

¹¹⁰ Ingekomen ordinaris brieven en stukken betreffende West-Indische zaken 1638-1640, Nationaal Archief, Staten-Generaal, inv. nr. 5755.

¹¹¹ Jaap Jacobs, 'Between Repression and Approval: Connivance and Tolerance in the Dutch Republic and in New Netherland', *Halve Maen* 71 (3) (1998) 51-74, aldaar 55.

resoluties, is daarom niet vreemd. Maatregelen om vrede en rust te waarborgen waren nodig. Dit werd getracht te bereiken door deze voorgestelde resolutie van De Laet, want Nieuw-Nederland stond onder de strenge controle van de WIC. Uiteindelijk weigerde de Staten-Generaal deze resolutie aan te nemen, op andere gronden dan religie. Twee jaar later zou het echter wel worden verwerkt in een aangepaste versie van de eerdergenoemde resolutie 'Vryheden en Exemptien'.¹¹²

De oudste kaart van Rensselaerswijck, inclusief *De Laetburch* (in het midden, tegenover Fort Orange), ca. 1632.¹¹³

¹¹² Firth Haring Fabend, 'Cornmeal Mush Other Myths: Four Misperceptions of the Dutch Experience in New Netherland', *De Halve Maen* 80 (4) (2007) 48.

¹¹³ Frijhoff, *Fullfilling God's Mission*, 375.

4.4 Notulen van de Kamer van Amsterdam 1635 en 1636

De bewaarde notulen van de vergaderingen van de Kamer van Amsterdam van 1635 en 1636 zorgen voor een unieke inblik in de besluitvorming van de WIC.¹¹⁴ Met regelmaat was De Laet aanwezig bij deze vergaderingen, waarin vaak besluiten werden genomen omtrent aanstellen van nieuw personeel, kopen van nieuwe schepen en goederen, koloniale zaken en andere beleidszaken. In de zomer kwamen de bewindhebbers met regelmaat een aantal keer per week samen en in de winter slechts een à twee keer per maand. In twee jaar tijd zijn er iets meer dan 250 vergaderingen gehouden, waarvan De Laet er 52 heeft bijgewoond. De notulen beginnen op 1 januari 1635 en eindigen op 31 december 1636.

Bekende bewindhebbers die in deze tijd de WIC dienden waren onder andere Albert Coenraeds Burg en Samuel Blommert. Vergaderingen werden meestal bijgewoond door zo'n tien à twintig bewindhebbers.¹¹⁵ Een vast groepje was vrijwel op elke vergadering aanwezig: Jan Ratij, Marcus de Vogelaer, Eduard Man, Jan Bartoringh, Jean Gras, Abraham Spiers, Frederick de Vries en Jacob Reepmaecker. De Laet was geen onderdeel van deze vaste groep. Hij wordt voor het eerst pas vermeld als aanwezige bij een vergadering van 8 maart 1635. Dat De Laet slechts af en toe aanwezig is bij de wekelijkse vergaderingen heeft waarschijnlijk te maken met zijn woonplaats. In tegenstelling tot de andere bewindhebbers van de Kamer woonde hij niet in Amsterdam, maar in Leiden.

De 442 bladzijdes met notulen zijn zeer informatief en leerzaam. Aangezien De Laet altijd onderdeel uitmaakte van een grotere groep mensen op de vergaderingen, kunnen gemaakte beslissingen echter niet worden toegewezen aan De Laet zelf. Wel kunnen er patronen worden vastgesteld, zoals terugkerende thema's of onderwerpen bij vergaderingen waar De Laet bij aanwezig is. Daarnaast wordt De Laet een enkele keer genoemd in de notulen zelf (niet alleen als aanwezige). Hij moest in deze situaties aan zijn collega's rapporteren, zoals op zijn eerste vergadering van 8 maart 1635, waar hij een drietal malen wordt genoemd.

Dat de invloed van De Laet aanzienlijk was, is in de notulen terug te vinden. Zo wordt hij op 17 maart en 13 september 1635 en 31 mei 1636 aangesteld in een commissie om de Kamer van Amsterdam te vertegenwoordigen in de overkoepelende *Heren XIX* – als niet-Amsterdammer nota bene.¹¹⁶ Ook gebruikte hij zijn invloed om bijvoorbeeld zijn woonplaats Leiden te beschermen. Op de vergadering van 11 september 1636 komt het agendapunt "Difficulteijt bij die van Leijden over [ver]hoging".¹¹⁷ Hierin staat dat De Laet de participanten van Leiden vertegenwoordigt en dat zij "difficulteyt" hebben met verhoging van het "capitale". De Laet is speciaal hiervoor naar Amsterdam gekomen, omdat hij de vergadering hiervoor en hierna niet aanwezig was. Normaal gesproken kwam De Laet alleen naar Amsterdam om een reeks vergaderingen bij te wonen, zodat hij waarschijnlijk in Amsterdam kon overnachten. De Laet kon blijkbaar zijn invloed aanwenden om agendapunten aan te dragen en te bespreken. Wat er vervolgens met de mededeling van De Laet is gedaan, is niet bekend. Dat hij ook echt een verschil kon maken is vervolgens te zien op de vergadering van 10 oktober 1636, waar hij het voor elkaar kreeg dat een partij ossen werd aangeschaft in de stad Leiden – De Laet was de enige aanwezige wiens woonplaats de stad Leiden was.¹¹⁸ De volgende partij ossen werd aanbesteed bij de provincie Overijssel, bij deze vergadering was De Laet dan ook niet aanwezig.

Ook voor persoonlijke doeleinden gebruikte hij zijn invloed. Hij lijkt namelijk een aanzet te geven voor zijn eigen latere boek. Op de vergadering van 29 maart 1635 werd de kaartenmaker Mr. Joris aangenomen.¹¹⁹ Volgens historicus Kees Zandvliet was De Laet zelf ook expert in geografie en

¹¹⁴ Notulen van de Kamer Amsterdam 1635-1636, Nationaal Archief, Oude West-Indische Compagnie (OWIC), invr.nr. 14.

¹¹⁵ Bij elke vergadering zijn de datum en aanwezigen genotuleerd.

¹¹⁶ Notulen van de Kamer Amsterdam, NA, scan 34, 129 en 283.

¹¹⁷ Notulen van de Kamer Amsterdam, NA, 356.

¹¹⁸ Idem 382.

¹¹⁹ Notulen van de Kamer Amsterdam, NA, scan 40.

cartografie en was hij bekend in de wereld van kaartenmakerij.¹²⁰ In zijn eerdere werken over de Nieuwe Wereld gebruikte De Laet veelvuldig kaarten en ook in zijn latere werken zou hij deze blijven gebruiken, bijvoorbeeld in zijn boek *Custen van Brasil*, die een jaar na de vergadering uitkwam. Het is waarschijnlijk dat De Laet ten tijde van deze vergadering al bezig was met het schrijven van dit handboek.

Dat De Laet veel invloed had in de Kamer van Amsterdam is het beste te zien in beleidszaken. Te beginnen in de eerdergenoemde vergadering van 29 maart 1635. Zeer opmerkelijk en tot nu toe onbekend is dat De Laet in deze vergadering werd aangesteld om een “generael bouckhouder” aan te stellen.¹²¹ Die was verantwoordelijk voor de samenstelling van alle boekhoudgegevens van alle schepen en kantoren. Op de volgende vergadering op 2 april 1635 geeft De Laet aan dat hij “eenige persoones [heeft] voorgedragen”. Vervolgens wordt op de vergadering van 19 juli, waar De Laet voorzitter is, Jacquis Altyum voorgesteld als generaal-bouckhouder. Samen met Coenraeds Burgh vormde De Laet een machtig en ervaren koppel dat diende in de commissie van ‘Rekenmeesters’, die de financiën van de Kamer bijhield. Volgens historicus Alexander Bick vormde zij zelfs de twee machtigste mannen van de Kamer.¹²² Deze commissie bestond uit vijf ervaren bewindhebbers en lidmaatschap vereiste aanzienlijke vaardigheden in rekenkunde en boekhouden.¹²³ Deze commissie was opgezet om de lastige uitdaging op te pakken om Brazilië te bevolken met kolonisten. De Laet gebruikte vervolgens zijn invloed tijdens de vergaderingen om dit doel van de commissie te bereiken. Meerdere malen bij vergaderingen die De Laet bijwoonde kwam het onderwerp aanbod: “vrije luyden naar Brasil”. Op 16 juni, 23 juni, 28 juli, 7 augustus en 11 augustus zijn er vergaderingen waar het ter sprake kwam om kolonisten te zenden naar Brazilië, al dan niet vrijwillig.¹²⁴

De Laet speelde tevens een grote rol in het debat over de handelsmonopolie van de WIC in Brazilië. In 1630 was de monopolie van de WIC doorbroken toen de handel met Olinda en Recife tijdelijk en gedeeltelijk werd opengesteld. In de volgende jaren pleitte de Kamer van Zeeland voor een herstel van het monopolie. De anti-Spaanse en streng calvinistische bewindhebbers van Zeeland vonden het tijd om de vruchten van de oorlog te plukken; de handelswinsten moesten worden opgestreken door de WIC.¹²⁵ De Kamer van Amsterdam dacht hier anders over. Amsterdam was van mening dat zij het werkkapitaal miste om een monopolie te handhaven. Volgens historicus Charles Boxer was een van de grootste argumenten dat er slechts welvaart kon worden bereikt als er kolonisten naar Brazilië zouden emigreren, die niet zouden komen als er een handelsmonopolie zou zijn.¹²⁶ Deze argumentatie past goed in het plaatje van De Laet, hij diende immers in de commissie van rekenmeesters die de kolonisatie van Brazilië moest bevorderen. Te midden van dit debat leidde De Laet begin juli 1635 een reeks vergaderingen van de Kamer van Amsterdam. Niet toevallig komt direct in de eerste vergadering (9 juli 1635) het onderwerp ter sprake om de ‘negotia’ (handel) open te stellen in Brazilië.¹²⁷ In eerste instantie mocht de inzet van de Kamer van Amsterdam niet baten, want anderhalf jaar later, in december 1636, besloot de Staten-Generaal om de monopolie van de WIC te herstellen. Tevergeefs spoedde De Laet zich met een aantal andere Amsterdamse vertegenwoordigers naar de Staten-Generaal om te protesteren tegen het eindigen van de vrije

¹²⁰ Zandvliet, *Mapping for Money*, 167. De Laet werkte veel samen de bekende cartograaf Hessel Gerritsz. Over Zandvliets stelling dat De Laet zelf ook cartograaf was, kan worden getwijfeld, omdat graveren een zeer technische bezigheid was. Wel is het zeker dat hij veel kaarten heeft gebruikt voor zijn publicaties.

¹²¹ Idem 41.

¹²² Bick, *Governing the free sea*, 83.

¹²³ Donna Merwick, ‘A genre of Their Own: Kiliaen van Rensselaer as Guide to the Reading and Writing of Practices of Early Modern Businessmen’, *The William and Mary Quarterly* 65 (4) (2008) 669-712.

¹²⁴ Idem 299, 318, 320, 324, 329 en 331.

¹²⁵ Benjamin Schmidt, *Innocence Abroad, The Dutch Imagination and the New World, 1570-1670* (Cambridge 2001) 283; Boxer, *The Dutch in Brazil*, 103.

¹²⁶ Boxer, *The Dutch in Brazil*, 77.

¹²⁷ Notulen van de Kamer Amsterdam, NA, scan 94.

handel op Brazilië.¹²⁸ Het debat was echter nog niet voorbij; Tot aan april 1638 zouden de Kamers redetwisten over de zaak. Uiteindelijk diende De Laet ook de *Heren XIX* toen op 29 april 1638 de handel werd heropend en hielp hij bij het opstellen van nieuwe regelingen voor de vrije handel.¹²⁹

Kortom, de invloedrijke De Laet was een fel tegenstander van de handelsmonopolie. Ondanks de religieuze verschillen met de Portugezen en Spanjaarden wilde hij dat de kolonie openstond voor handel met hen. Dit in tegenstelling tot de streng calvinistische Kamer van Zeeland die de voorkeur had voor anti-Spaans beleid, aldus historicus Arthur Weststeijn.¹³⁰ Zij hadden al reeds met lede ogen aangezien dat de katholieken in Brazilië religieuze vrijheid hadden gekregen. Ook het anti-Spaanse sentiment van De Laet was blijkbaar van minder prioriteit dan zijn voorstand voor de vrijhandel.

Predikanten

In de notulen is de duidelijkste link met religie te vinden in de aanstellingen van predikanten en vervolgens de communicatie daarmee. In een aantal vergaderingen die werden bijgewoond door De Laet was dit het geval. Zo betrof op 17 maart 1636, toen De Laet voorzitter van de vergadering was, het eerste agendapunt een mededeling van broeders Cornelis Bogert en Everardus Bogardus, predikanten te Nieuw-Nederland.¹³¹ De Laet was ook aanwezig op de vergadering van 22 mei 1636, waar het eerste agendapunt staat beschreven als: “Onderdruckte predicant versouckt om subsidio”.¹³² Het gaat hier om de predikant Nicolaus Vogel(ius), die in Brazilië verbleef. Hij was predikant te Porto Calvo en later zou hij ook in Recife dienen.¹³³ Ook noemenswaardig is het agendapunt “predicant bij Heusden” op 9 juni 1636.¹³⁴ De toegevoegde uitleg hier is dat deze predikant “gestudeert heeft op kosten van de compagnie”. Nog maar enkele jaren (sinds 1633) werden er door de WIC predikanten betaald en gestuurd naar Brazilië. De WIC trof nog meer maatregelen op het religieuze gebied toen zij in 1635 besloten dat er acht of negen gekwalificeerde predikanten aanwezig moesten zijn in Nederlands-Brazilië. Deze zouden door de WIC worden betaald.¹³⁵

Leerzamer zijn de aanstellingen van predikanten. Op de vergadering van 14 juli 1636, die De Laet bijwoonde, werd predikant “Doresla” naar Brazilië gestuurd met het schip de *Blauwe Leeuw*.¹³⁶ Vermoedelijk gaat het hier om David van Doreslaer, zoon van de felle contraremonstrant Abraham van Doreslaer, die net zoals De Laet de Nationale Synode in Dordrecht en de particuliere synode van Zuid-Holland had bijgewoond een aantal jaar daarvoor.¹³⁷ Van Doreslaer wordt door historicus

¹²⁸ Ingekomen ordinair brieven en stukken betreffende West-Indische zaken 1635-1637, Nationaal Archief, Staten-Generaal, inv. nr. 5754, scan 319.

¹²⁹ Stukken betreffende de bemoeiingen van de Staten-Generaal met de onderhandelingen tussen hen en de bewindhebbers van de W.I.C. over het openstellen van de handel op Brazilië 1638, Staten Generaal, inv. nr. 12564.6; Resolutie van de Staten-Generaal waarbij zij met de W.I.C. een akkoord aangaan over het openstellen van handel en negotie op de stad Olinda de Parnambuco en de kusten van Brazilië, Staten Generaal, inv. nr. 12564.7; Ingekomen ordinair brieven en stukken betreffende West-Indische zaken 1635-1637, Nationaal Archief, Staten-Generaal, inv. nr. 5757, scan 477-486.

¹³⁰ Arthur Weststeijn, ‘Dutch Brazil and the Making of Free Trade Ideology’, in: Michiel van Groesen, *The Legacy of Dutch Brazil* (New York 2014) 187 – 204, aldaar 190.

¹³¹ Idem 247. Over Everardus Bogardus is door Willem Frijhof een vuistdik boek geschreven: Willem Frijhoff, *Fullfilling God’s Mission: The Two Worlds of Diminie Everardus Bogardus, 1607- 1647* (Leiden/Boston 2007).

¹³² Notulen van de Kamer Amsterdam, NA, 276.

¹³³ Schalkwijk, *The Reformed Church*, 68.

¹³⁴ Notulen van de Kamer Amsterdam, 290.

¹³⁵ Israel en Schwartz, *The Expansion of Tolerance*, 22. Over werkzame predikanten in Nederlands-Brazilië heeft Frans Schalkwijk een uitgebreid boek geschreven: Schalkwijk, *The Reformed Church*.

¹³⁶ Notulen van de Kamer Amsterdam, 317.

¹³⁷ Schalkwijk, *The Reformed Church*, 177; J.P. de Bie, L.A. van Langeraad, J. Loosjes, *Biografisch woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 2*, (Den Haag z.j.) 557-560, aldaar 557.

Schalkwijk genoemd als een van de belangrijkste missiewerkers van de calvinistische missie in Zuid-Amerika.¹³⁸ Toch lijkt het niet zo dat De Laet deze aanstelling van Doresla initieerde. Volgens de notulen gebeurde dit op “versoeck van de Camer van het Noorderq[wartier]”. Wel is het opmerkelijk dat juist een contraremonstrant werd aangesteld. Volgens Van Dillen zijn de aanstellingen van rechtzinnige predikanten, samen met de weerzin tegen verlening van godsdienstvrijheid aan katholieken en joden, de enige uiting van calvinisme door de bewindhebbers.¹³⁹ Dit vijftig jaar oude citaat is ongenueanceerd, maar in de basis correct. Het aanstellen van rechtzinnige predikanten is inderdaad een uiting van calvinisme, maar Noorlander wees in 2011 aan dat het calvinisme binnen de compagnie op veel meer manieren tot uiting kwam. Zoals de rol van de WIC in de kerk, religieuze rituelen in tijden van oorlog, godsdienst op WIC-schepen en kerstening van inheemse bevolking.¹⁴⁰

Een tweede aanstelling van een predikant, waar De Laet bij aanwezig was, gebeurde op 10 oktober datzelfde jaar: “Plante tot predicant na Brasil aengenomen”. Tijdens een eerdere vergadering op 1 september was dit al ter sprake gekomen en ook toen was De Laet aanwezig. Franciscus Plante (1613 – 1690) was een Zutphenaar en had een doctorsgraad in de theologie behaald aan de universiteit van Oxford en zou later de persoonlijk predikant van Johan Maurits in Brazilië worden.¹⁴¹ Het zou kunnen dat De Laet en Plante elkaar hebben gekend tijdens de aanstelling. Ze waren beide schrijver en hadden in de bekende remonstrantse predikanten Franciscus Gomarus en Caspar Barleaus gemeenschappelijke kennissen.¹⁴²

Titel: Franciscus Planté (1613-1690). Predikant te Zevenbergen en in Brazilië, geschilderd door Arnoud van Halen.
Inscriptie achterkant: “Franciscus Plante. Circa 1610”.¹⁴³

¹³⁸ Schalkwijk, *The Reformed Church*, 178.

¹³⁹ Van Dillen, ‘De West-Indische Compagnie’, 158.

¹⁴⁰ Noorlander, *Serving God and the Mammon*, iii. Zie voor de link tussen de WIC en de gereformeerde kerk: Danny Noorlander, ‘“For the maintenance of the true religion”: Calvinism and the Directors of the Dutch West India Company’, *Sixteenth Century Journal* XLIV 44 (1) (2013) 73-95, aldaar 84-95.

¹⁴¹ Schalkwijk, *The Reformed Church*, 44; Joesse, *Geloof in de Nieuwe Wereld*, 457.

¹⁴² Gomarus en Plante studeerde samen in Groningen. Schalkwijk, *The Reformed Church*, 110; Barleaus publiceerde kaarten en boeken voor Plante. Francisci Plante, *Rerum ab Illustrissimo Heroe, Ioanne Mavritio, Comite Nassaviae &c., In Occidentali India gestarum, Descriptio Poetica*. (Leiden 1647).

¹⁴³ Lieke van Deinsen, ‘The Panpoëticon Batavum: the portrait of the author as a celebrity’, *Rijksmuseum studies in history* 1 (2016) 82.

4.5 Polemieks met Hugo de Groot (1642)

In 1642 raakte De Laet verward in een wetenschappelijk debat met Hugo de Groot over de herkomst van Amerikaanse indianen. Op de motieven na, is de polemieks reeds breed uitgemeten door historici.¹⁴⁴ Toch verdient de polemieks hier de aandacht, omdat het inzicht geeft over De Laet als persoon. De polemieks was zo hoog opgelopen dat De Laet werd uitgemaakt voor “obtrectator” (afgunsteling).¹⁴⁵ Lezers die het debat volgden konden de stekelige toon niet altijd waarderen.¹⁴⁶ De Groot schrijft zelfs: “Alles wat hij tegen mij heeft geschreven in deze discussie, heeft hij niet geschreven in streven naar de waarheid, maar uit nijd.” De verhitte wetenschappelijke discussie was gedrenkt in haat en nijd. Deze haat en nijd vindt zeer waarschijnlijk haar oorsprong in de verschillende religies van de twee wetenschappers. Allereerst was De Groot mogelijk katholiek geworden of zou hij het worden als hij langer had geleefd, terwijl De Laet juist uit een antikatolieke familie kwam.¹⁴⁷ Daarnaast hadden de mannen tegenover elkaar gestaan tijdens de religieuze twisten tussen de remonstranten en contra-remonstranten. Zo zette De Groot al sinds de het begin van de Synode van Dordrecht vraagtekens bij de legitimiteit ervan.¹⁴⁸ Ook al waren de felle redetwisten reeds lang voorbij, zij waren het zeker niet vergeten.

Een andere verklaring voor de polemieks wordt gegeven door historicus Giuliano Gliozzi in 1977.¹⁴⁹ Hij suggereert dat de discussie verband heeft met De Groots functie als ambassadeur van Zweden in de ambassade van Parijs. De Groots argumentatie zou steun zijn voor de Zweedse aansprakelijkheid op gebied in de Delaware in Nieuw-Nederland, waar de WIC zich tegen verzette. De WIC zat immers niet te wachten op extra buitenlandse concurrentie. Dit argument kan worden aangevuld met het feit dat het patroonschap van De Laet was gevestigd aan de rivier de Delaware, vlakbij de Zweedse claim.¹⁵⁰

Historici die over deze polemieks schrijven verzuimen vaak dit achterliggende politieke motief te benoemen.¹⁵¹ De enige uitzonderingen zijn Benjamin Schmidt en Joan-Pau Rubiés. Schmidt is het oneens met dit motief en beargumenteerde zonder bewijsvoering dat: “[it is] hard to imagine Grotius, the partician and civic-minded scholar, involving himself in the commercial enterprise of Sweden”.¹⁵² Hij spreekt vervolgens zichzelf tegen als hij aangeeft dat De Groot wel degelijk politiek ambitieus was. Volgens Schmidt was de polemieks slechts gedreven uit wetenschap. Joan-Pau Rubiés noemt - ook zonder bewijsvoering - het politieke motief : “simplistic”, maar voegt wel hieraan toe dat religie een *belangrijker* motief was voor de polemieks en lijkt het daarmee wel te erkennen.¹⁵³ Het bewijs dat er

¹⁴⁴ Benjamin Schmidt, ‘Space, time, travel: Hugo de Groot, Johannes de Laet and the advancement of geographic learning’, *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 177-200; Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 116.

¹⁴⁵ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 120.

¹⁴⁶ Zo was John Morris “displeased” over de toon van De Groot. Bekkers, *Correspondence of John Morris*, 91. Hij adviseerde De Laet dan ook om in zijn antwoord gematigd te zijn, voor zijn eigen bestwil. Idem, 83.

¹⁴⁷ Henk Nellen, *Hugo Grotius: A Lifelong Struggle for Peace in Church and State, 1583-1645* (Amsterdam 2007) 709.

¹⁴⁸ Joan-Pau Rubiés, ‘Hugo Grotius’s dissertation on the origin of the American Peoples and the use of comparative methods’, *Journal of the History of Ideas* 52 (1991) 222 – 244, aldaar 242.

¹⁴⁹ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 130. Daar wordt verwezen naar: G. Gliozzi, ‘Adamo e il nuovo mondo’, *Centro di studi del pensiero filosofico del Cinquecento e del seicento in relazione ai problemi della scienza* 7 (1977) 444 - 476.

¹⁵⁰ Let wel: een aantal jaar hiervoor had De Laet de helft van patroonschap verkocht aan Muysart, hij bezat dus nog maar de helft.

¹⁵¹ Jaap Jacobs is hierop de uitzondering, hij benoemde dit wel in zijn voetnoten. Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 130. Zowel Henk Nellen als Van Ittersum ontgaan dit in hun werken over de polemieks. Martine Julia van Ittersum, ‘The long goodbye: Hugo Grotius’ justification of Dutch expansion overseas, 1615-1645’, *History of European Ideas* 36(4) (2010) 386-411.

¹⁵² Schmidt, ‘Space, Time, Travel’, 190.

¹⁵³ Rubiés, *Hugo Grotius’s dissertation*, 237.

wèl sprake is van het politieke motief, wordt door de genoemde historici in het debat niet weerlegt. De Laet laat namelijk in de polemieken zien dat beide motieven een rol speelden:

“Toen ik mijn aantekeningen aan je beschuldigingen toevoegde, vervulde ik niet meer de functies van priester dan jij de functie van een ambassadeur toen je ze publiceerde. [...] Bovendien, het was niet voldoende dat je tegen mij je woede uit in je schrijven; je moet uiteindelijk je blaam laten zien tegen de Kerk die je hebt verlaten.”¹⁵⁴

4.6 Religie in de De Laets boeken

4.6.1 *Nieuwe Wereldt ofte Beschrijvinghe van West-Indiën, uit veelderhande Schriften ende Aenteeckeninghen van verscheyden Natien by een versamelt (Leiden 1625)*¹⁵⁵

In 1625 kwam De Laets boek de *Nieuwe Wereldt ofte Beschrijvinghe van West-Indiën* uit. Het doel van dit boek was al duidelijk geworden in de opdracht van de Staten-Generaal: de nieuwe bewindhebbers moesten een hoop leren over de onbekende nieuwe gebieden. “Goede kennis van de voorgeschreven landen ende luyden” was nodig.¹⁵⁶ De Kamer van Zeeland leende De Laet zelfs een aantal scheepsjournalen uit als bronnenmateriaal.¹⁵⁷ Een zeer uitgebreide beschrijving over de geografie van het land, de kust en rivieren van de Amerika's was het resultaat. In een elftal boeken komen de West-Indische eilanden, Nova Francia (Canada), Virginia, Florida, Nova Hispania (Mexico), Nova Galicia (Mexico), Guatemala, Terra Firma (Panama), Neuvo Reyno de Granada (Colombia), Peru, Chile, Rio de la Plata, Brazil, de Wilde Kust (Guyana) en Nova Andaluzia (Venezuela) aan bod. Vaak wordt de inheemse bevolking beschreven en de mogelijke handel met hen. Nuttige informatie over handel werd ook gegeven, zodat de WIC-bewindhebbers hiervan op de hoogte waren en hierop kon anticiperen voor de handel. De Laet maakte gedetailleerde lijsten met hoeveelheden, waardes en oorsprong van producten. Hij verzorgde zulke nauwkeurige informatie voor de WIC, dat zij later makkelijker naast goud ook andere producten konden ruilen tegen slaven.¹⁵⁸

Volgens de historicus Oliver Rink was De Laet in zijn tijd een breed gelezen schrijver en de *Nieuwe Wereldt* zou, relatief gezien, een immens populair boek zijn geweest.¹⁵⁹ De Laet schrijft – naar huidige maatstaven – redelijk objectief, met soms enige romantisering van situaties, zoals de

¹⁵⁴ Johannes de Laet, *Responsio ad dissertationum Secundam Hugonis Grotii de Origine Gentium Americanum* (Amsterdam 1644) 113.

¹⁵⁵ De *Nieuwe Wereldt* kende verschillende herdrukken. In 1630 kwam er een tweede Nederlandse druk onder een andere naam: *Nieuwe Wereldt, ofte Beschrijvinghe van West-Indiën. Tweede druk, in ontallijcke plaetsen verbeterd, vermeerderd, met eenige nieuwe caerten, beelden van verscheyden dieren ende planten verciert* (2^e druk; Leiden 1630). In 1633 werd er een Latijnse druk gepubliceerd en in 1640 een Franse. Deze herdrukken waren iets uitgebreider, met name de botanie. In de Latijnse versie vertelt hij dat hij had getracht enkele planten te kweken in de Hortus Botanicus in Leiden. *Nieuwe Wereldt* is onder andere waardevol, omdat het is gebaseerd op reisjournalen van Henry Hudson en Adriaen Block, die verloren zijn gegaan. Redelijk onbekend is het voorbereidende werk dat nog nooit is onderzocht: Navigaties naar West-Indien extraxten uyt verscheedene Schryvers door Jan de Laet, directeur van de West-Indische Compie, New York Public Library, Manuscripts & Archives room 328, inv. nr. MssCol 1679.

¹⁵⁶ Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', 110.

¹⁵⁷ Resoluties of Notulen van de Kamer Zeeland 1626-1629, Nationaal Archief, Oude West-Indische Compagnie (OWIC), inv. nr. 20, scan 59. Ook kreeg De Laet journalen die dateerden uit jaren vòòr 1621, zoals VOC journalen die hij kreeg van kaartenmaker Hessel Gerritsz. Zandvliet, *Mapping for Money*, 168.

¹⁵⁸ E. van den Boogaart, The Trade between Western Africa and the Atlantic World, 1600-90: Estimates of Trends in Composition and Value, *The Journal of African History*, vol. 33 (3) (1992) 371.

¹⁵⁹ Oliver A. Rink, *Holland on the Hudson: An Economic and Social History of Dutch New York* (Londen/New York 1986) 30.

beschrijving van een inheems volk in Brazilië dat zeer “strijdtbaer”, “wreedt” en “oneerbaer” was.¹⁶⁰ Vergeleken met tijdgenoten was hij echter zeker objectief. Andere schrijvers, zoals Barleaus, maakten zich veel meer schuldig aan verbloeming van de waarheid. Naarmate de jaren verstreken werd door uiteenlopende redenen de romantisering over de Nieuwe Wereld steeds groter. In 1660 was Nieuw-Nederland het land van melk en honing geworden met een tropisch klimaat dat te vergelijken was met Jamaica en Barbados.¹⁶¹ In het boek tracht De Laet echter om zo objectief mogelijk weer te geven wat hij van zijn bronnen heeft geleerd.

Toch grijpt hij in zijn voorwoord en inleiding de kans om zijn christelijke denkbeelden te ventileren. In deze tijd was het gebruikelijk dat voorwoorden de christelijke moraal benadrukten. Vrijwel iedereen was christelijk, en Gods zegen vragen was dan ook niet vreemd, zeker niet in het voorwoord van een boek. De Laets christelijke visie blijkt nauw verbonden met het vaderland, de overwinning op de (Spaanse) vijand en de kerk. Hij eindigt zijn voorwoord met deze woorden:

“Den Almogenden Godt ende genadigen beschermer van ons lieve Vaderlandt, geve uwe Doorluchticheden een gheluckige ene langhduerighe regeringhe, overwinninghe van syne vyanden, tot voorstandt van syne kercke, ende welstandt van alle trouw-hertighe ingesetene van dese Landen, ghelijck ’t selve gheduerlijck door yverige gebeden woort versocht door my.”¹⁶²

De Laet pretendeert dat God aan de kant van De Republiek met “syne Kercke” en “ingesetene” staat. Daarnaast geeft hij in de laatste regel aan dat hij vurig bidt voor het vaderland met haar inwoners, de overwinning op de vijand en de kerk. Dat hij bidt voor een overwinning op de Spaanse vijand getuigt overigens weer van anti-Spaans sentiment, dat hij als kind al had meegekregen. Naast deze woorden zijn er weinig *directe* verbanden met het christendom te vinden in de *Nieuwe Wereldt*. Wel wordt met grote regelmaat monniken, minne-broeders, Dominicanen, Fransiscanen, (kathedraal-)kerken en kloosters genoemd.¹⁶³

De *Nieuwe Wereldt* is niet doordrenkt van anti-Spaans sentiment, maar is sporadisch wel te vinden. Het duidelijkst komt dit naar voren in de “Voor-reden ende Inleydinghe” - die volgt op het voorwoord.

“Den koninck van Spaegnien, of eigentlijcker te spreecken van Castilien ende Leon, pretendeert wil hebben dat men geloove alle deze Landen [Amerika’s en West-Indië] hem toe te behooren, uyt kracht van een gifte des Paus van Roomen end zekere verdelinghe ende afpalinghe daer op ghevolght tusschen hem ende koninck van Portugal: door middel van welcke verdeelinghe de kroone van Portugal aen sich treckt het gantsche Landt van Brasil, welck wy mede in vele beschrijvinge vervatten.”¹⁶⁴

De Laet verwijst hier naar de verdeling van de wereld tussen Spanje en Portugal in het verdrag van Torsedillas en veroordeelt deze. Het gebruik van het woord ‘pretenderen’ duidt erop dat De Laet de Spaanse noch de Portugese aanspraken in de Nieuwe Wereld erkent, noch de pauselijke steun daarvoor. Het jaar dat dit werd geschreven, 1625, had de WIC Salvador in Brazilië getracht te bezetten. Ook al liep dit uiteindelijk uit op een mislukking, toch rechtvaardigt De Laet deze aanval hier in deze tekst: hij erkent niet de Spaanse en Portugese aanspraak. In de inleiding van de *Nieuwe Wereldt* gaat hij door met verwijten maken naar de koning van Spanje: “den koninck van Spaegnien op de Landen van West-Indien ende waer op ghegrondt zijn gheweest de schrickelijcke verovinghen,

¹⁶⁰ De Laet, *Nieuwe Wereldt* (2^e druk; Leiden 1630) 511.

¹⁶¹ Rink, *Holland on the Hudson*, 31.

¹⁶² De Laet, *Nieuwe Wereldt* (3).

¹⁶³ Idem, 10, 12, 23, 179, 190, 199, 200, 202, 209, 215, 225, 244, 273, 277, 283, 285, 294, 295, 308, 310, 322, 329, 336, 340, 341, 368, 375, 376, 386, 387, 388, 390, 404, 414, 430, 444, 518, 536, 605, 606 en 612.

¹⁶⁴ Idem, V.

vernielinghen ende verscheuringhen van hare plaetsen, beroovinghe van alle hare goederen ende toe-eygheninghe van alles 't ghene daer in die Landen wordt gevonden”.

De Laet, die als klein kind ook onder Spaanse bezetting had geleefd, maakt hier zware aantijgingen. Verderop in de *Nieuwe Wereldt* volgt een bevestiging van deze ideeën, waarin de erkenning van de koning van Spanje en de paus ver te zoeken is. Ditmaal is het vanuit het perspectief van de inheemse bevolking. Over de ‘wilden’ in Zenu, een provincie in het Spaanse Terra Firma (huidig Panama) schrijft De Laet dit “aen-merckens weerdigh” verhaal. In het onderstaande citaat scheidt De Laet het beeld dat zelfs deze Amerindianen de Spanjaarden en de paus niet erkennen.

“De Wilde predicten 't geloove in een Godt schepper des hemels ende der aerden: ende hoe dat den Paus van Rome wesende Stadt-houder van Christus, alle die den ghegeven hadde aen den koning van Castilien ende dat sy quamen om possessie daer van te nemen; doch dat sy wel te breiden waren haer daer te laeten wonen midts dat sy souden Christenen worden ende vasallen van soo maghtige koningh ende hem jaerlijcks tribuut betalen. Waer op de Wilde souden gheantwoordt hebben dat sy wel konden ghelooven datter maer een Godt was, dan datse des niet teghen-staende wilden blijven op haer religie: dat de Paus al te liberael was in 't gheven dat hem niet toe en quam, dat de koningh moest arm zijn dewijl hy eyschte en bedelde ende oock verwaent dewijl hy dreyghde die hij niet en kende.”¹⁶⁵

De kijk op evangelisatie

Evangelisatie van inheemse volken, of de mogelijkheid daarvan, komt regelmatig voor in het werk. Soms wordt er benoemd dat er evangelisatie is geweest: “monnicken van Sant Dominicus ende Sant Fransiscus [...] Welcke elck op hun selfs daer kloosters bouwden om de Wilden in de Christen religie te onder-wijzen”.¹⁶⁶ Dat het hier gaat om katholieke kerstening, is voor De Laet hier overigens van minder belang. Tevens is (katholieke) evangelisatie te vinden in het “Verhael van den Tocht van Don Juan de Onate naer Novo Mexico in den jaere 1599”: “maeckten groote vrientdschap ende alliancie met 't volck welck sy laetst hadden ontdeckt: ende seeckere rijcke mijnen van goudt ende silver gevonden hebbenende, resolveerden sy [...] om de Wilde tot de Christelijcke Religie te brengen”.¹⁶⁷ Omdat dit volk met haar goud en zilver in de toekomst wellicht nog goed van pas kon komen, werd er besloten om te evangeliseren. Soms wordt ook de mogelijkheid tot evangelisatie beschreven, zoals dat mogelijk was bij de natie van de *Otomis* in *Nova Hispania*: “welck een volck is van kleyn verstand [...] ende men kan haer de Religie qualijck in-planten”.¹⁶⁸

Niet-christelijke volken worden in de *Nieuwe Wereldt* beschreven als ongeciviliseerd en ongemanierd. Christendom en civilisatie waren namelijk gekoppeld. Wim Klooster stelt dat de Nederlandse autoriteiten de onuitgesproken aanname hadden dat deze inheemse volken tekenen toonden van barbarisme.¹⁶⁹ Een goed voorbeeld is het ‘barbaarse’ volk Caribes: “sy nemen veel wijfs ende zijn daer wonderlijck jaloers over ende verwachten groote kuysheyt van haer: want soo sy die in eenigh over-spel bevinden, doen haer stracks de herssenen uyt-slaen. Die van eenighe qualiteys zijn onderhaer hebben al twee ofte dry wijven ofte meer, ende hoe sy meer wijven kunnen

¹⁶⁵ De Laet, *Nieuwe Wereldt* (2^e druk; Leiden 1630) 321.

¹⁶⁶ Idem, 605.

¹⁶⁷ Idem, 267. Vergelijkbare citaten: idem, 224: “sy komen wel te kercke om haer ghebeden te legghen ende by ghebreck van Priesters leert haer een Indiaen, want de principaelste Indianen leynden haer kinderen naer de kercke om te leeren ende voor Monnickens te dienen.”; idem, 414: “daer nu een kercke is gesticht daer de jonge lieden in 't Christen-geloove worden onder-wesen.”; idem, 370: “dit volc heeft het Christen geloove van over langh beginnen aen te nemen, soo dat wy van haer oude manieren van afgoderije niet en sullen spreken”; idem, 383: “De in-geboorne hebben nu 't Christen-geloove wel aen-genomen ende Cazique is een goet Christen en onderdaen van den Koningh van Spaegnien”.

¹⁶⁸ Idem, 176.

¹⁶⁹ Wim Klooster, *The Dutch Moment*, 248.

onderhouden hoe sy meer gheacht worden.”¹⁷⁰ Deze *Caribes*, “sonder vaste forme van regeringhe”, zijn ook zeer vijandig tegenover andere volken, die graag willen “dat de Christenen daer quamen wonen om haer beter te beschermen teghen haer vyanden”. Hier wordt het woord christenen gebruikt, om zo de tegenstelling te maken tussen de niet-christelijke inheemse volken en de christelijke Europeanen.

In het derde boek van de *Nieuwe Wereldt*, genaamd *Virginia*, schrijft De Laet over Nieuw-Nederland. Hij beschrijft de indianenstammen op Manhattan als “quade natie van wilden” en “vyandelijck”.¹⁷¹ Toch ziet hij het land als veelbelovend:

“Op deze rievriere valt groote handel van beversvellen, otters, vossen, beeren huyden, mincken, cattelossen ende dierghelijcke; ende het is een schoon ende aenghenaem landt, vol van seer schoon gheboomte ende oock wijngaerden, daer en ghebreect niet dan den arbeydt ende industrie van menschen, om een van de schoonste ende vruchtbaerste landen te wesen van dat quartier: dan de wilden die daer om her wonen en sijn gantsch niet arbeydtsaem; ende eenighe van haer zijn seer snoode dieven ende quaet volck.”¹⁷²

Opmerkelijk genoeg schrijft hij vervolgens het volgende: “[De Wilden] hebben gantsch gheen Religie, ofte eenighen Godsdienst [...] want het is een waeck-gierich volck. [...] door opwooninghe van Christenen waer dit volck wel te temmen.”¹⁷³ Zeer interessant is dat De Laet in zijn tweede druk van 1630 hier een regel toevoegt, waarin wordt gesteld dat de “Wilden [...] dienen den Duyvel, doch niet met sulcke cermonien als de Africanen; sy noemen hem Menutto; ende alles wonder ende vreemt is oft het menschelijck verstand te boven gaet dat noemen sy al mede Menutto”.¹⁷⁴ Oliver Rink geeft aan dat deze toevoeging komt vanuit boze en ontevrede teruggekeerde kolonisten die bloedige confrontaties met de indianen hadden gekend.¹⁷⁵ Echter een nog betere verklaring is dat tijdens zijn tweede druk in 1630 De Laet in het bezit was van een patroonschap in Nieuw-Nederland en hij nog meer gebaat was bij kolonisatie. Hij probeerde enerzijds een mooi beeld te schetsen van het land en het klimaat en anderzijds een beeld van inheemse bevolking die moest worden bekeerd. Hij gebruikt hier dus evangelisatie als motief om te koloniseren.¹⁷⁶

De vraag die resteert is: bereikt De Laet zijn doel? Lukt het hem om kolonisatie te bevorderen en zijn patroonschap te verrijken met nieuwe kolonisten? Oliver Rink geeft aan dat zijn werk weinig invloed heeft gehad op potentiële immigranten.¹⁷⁷ Van alle patroonschappen zou alleen Rensselaerswijck blijven bestaan. Wel werd zijn boek gebruikt als gids door reizigers. Dat kunnen we zien aan handelaar Govert Loockermans die als eerste Europeaan handel dreef op een rivier ten zuiden van Virginia River, hij schreef: “het boeck van Jan de Laedt hadt ick dan van doen, die schrijft er af”.¹⁷⁸

De Laet schetst de juiste omstandigheden in de Nieuwe Wereld om te evangeliseren. De inheemse volken waren (nog) niet christelijk en moesten volgens hem worden bekeerd. Het ontbreken van religie komt in de beschrijvingen van de ‘wilden’ vaak voor en soms wordt eraan toegevoegd dat zij de duivel aanbaden en occulte “waer-segghers” en “toovenaers” hadden. Zo

¹⁷⁰ De Laet, *Nieuwe Wereldt* (2^e druk; Leiden 1630), 570.

¹⁷¹ Idem, 105.

¹⁷² Idem, 106.

¹⁷³ De Laet, *Nieuwe Wereldt* (1^e druk; Leiden 1625) 89.

¹⁷⁴ De Laet, *Nieuwe Wereldt* (2^e druk; Leiden 1630) 107.

¹⁷⁵ Oliver A. Rink, *Holland on the Hudson: An Economic and Social History of Dutch New York* (Londen/New York 1986) 31.

¹⁷⁶ Evangelisatie komt vaker aan bod in dit werk. *Nieuwe Wereldt* (2^e druk; Leiden 1630) 278: Dominicanen in Guatemala die de lokale taal leerde ‘waer door de Christen religie ende positie daer seer toe-noemt’.

¹⁷⁷ Rink, *Holland on the Hudson*, 32.

¹⁷⁸ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 112; Willem Frijhoff, ‘Govert Loockermans (1617?-1671) and his relatives: How an adolescent from Turnhout worked his way up in the New World’ in: *Taxandria, Jaarboek van de Geschied-en Oudheidkundige Kring van de Antwerpse Kempen*, LXXXII (2011) 5 - 68, aldaar 23.

schrijft De Laet zeer gedetailleerd over het volk Souriquois [Iroquois] in Nova Francia: “[De wilden] hebben gheen Religie ofte eenighe Gods-dienst; dan hebben haere Waer-segghers ende Toovenaers [...] veel vreemde manieren van waer-seghen ende den Duyvel op te manen: ende haer principale kueren in’t gheeneesen der siecken bestaet in’t bloed laten ende uyt te suyghen.”¹⁷⁹ Over een inheems volk in Florida schrijft De Laet een soortgelijk verhaal: “Sy hebben gheen kennis van Godt ofte eenighe religie, uyt ghenomen wat sy sien als de sonne ende mane. Sy hebben haer Priesters die sy groot credijt gheven door dien het groote tovenaers ende waer-segghers zijn ende den duyvel weten op te manen.¹⁸⁰ De duivel was in Europa de meest herkenbare vorm van het kwaad en de zonde. Bij deze inheemse volken ontbrak het niet alleen aan God, want er was “gheen rheligie”, maar bovendien heerste er de duivel. De Laets beschrijvingen omvatten hier telkens slechts een korte benoeming van de duivel. Dit is opvallend vergeleken met beschrijvingen van andere auteurs, zoals de collectie boeken van familie De Bry, waar de duivel in veel verschillende vormen is afgebeeld.¹⁸¹

De Laet schetst in de bovengenoemde citaten het beeld van ongelovigheid onder de Amerindianen. Dit zijn typerend citaten uit de *Nieuwe Wereldt*. Nog zevenmaal benoemt De Laet verschillende volkeren die geen religie hadden of de duivel aanbaden. Drie volken die leefden aan de Wilde Kust bij Guiana schrijft De Laet dat zij “gheen religie” hebben.¹⁸² Keer op keer komt er naar voren dat de “wilden” geen religie hadden en indien zij dit wel hadden, dan aanbaden zij de duivel. Over het volk Sussuhanocks in Virginia, nabij Jamestown, schrijft De Laet een verhaal over een andere religie, die dan vanzelfsprekend alleen de duivel kan aanbidden, er is immers maar één God:

“De Religie van dit volck is al aen te bidden wat haer quaedt kan doen, sonder dat hy het voor-komen ofte verhinderen kunnen [...]. doch haer principaeste Godt is den duyvel, diese noemen [zij] Oke, ende dienen die meer uyt vreesse dan uyt liefde: hebbender eyschelijcke beelden van in haer Tempelen ende haer Priesters uyt ghestreken als sulcken dienst betaemt: houden gheen ghesette feesten: hebben haer besweerders [...] die volck soo wildt ende barbaris is soo hebben sy nochtans eene regeringh onder haer”.¹⁸³

De Laet legt hier duidelijk de link tussen duivelaanbidders en barbarisme. Deze lagen in elkaars verlengde, zo geeft ook Leendert Jan Joose aan. Het vereren van de duivel en goddeloosheid waren inspiratie tot “onnatuurlijke wildheid en overstand” en tot seksuele onbetrouwbaarheid.¹⁸⁴ Het volgen van de Tien Geboden zou dan ook leiden tot een civilisatie met betere normen en waarden.

De afbeelding op de voorkant van de *Nieuwe Wereldt* is in het licht van evangelisatie en civilisatie ook interessant. De afbeelding betreft een drietal indianen die op eerbiedige wijze geschenken aanbieden aan de vrouwelijke personifactie van de Republiek. De vrouw zit op een hoger gelegen troon, waar bovendien wapens naast liggen. Midden in de afbeelding staat genoteerd: “Venisti tandem” (Eindelijk gekomen). Het latijnse werkwoord “venisti” duidt erop dat dit werd gezegd vanuit de indianen, wat impliceert dat zij graag Nederlanders zien komen. De calvinistische

¹⁷⁹ De Laet, *Nieuwe Wereldt* (2^e druk; Leiden 1630), 74. Vergelijkbaar citaat: Idem, 69: “maer leven als wilde-beesten sonder eenighe kennis van Godt ofte Gods-dienst. Jaques Quartier [Franse ontdekkingsreiziger] seght dat sy een Godt eerde die sy noemden Cudraugny. Sy hebben onder haer eenighe waer-segghers diese noemen Pillotois, ende sy ghelooven dat de seelve met den Duyvel familiaerlijck spreekken, de welcke haer ghebedt wat sy te doen hebben in haer oorloghen. Zijn seerghenegen om te ghelooven haer eyghen droomen, welck nieten zijn dan bedriegherijen van den Duyvel.”; Idem, 131 en 132: “’t Volck is tamelijck goet van verstant; hebben eenighe forme van Religie houdende dat daer veel Goden zijn diese noemen Mantaoc [...] welck van eeuwicheyt ghsweest is. [...] Sy ghelooven de onsterfelijckheydt der sielen ofte in een put branden, die sy noemen Popogusso”.

¹⁸⁰ Idem, 164.

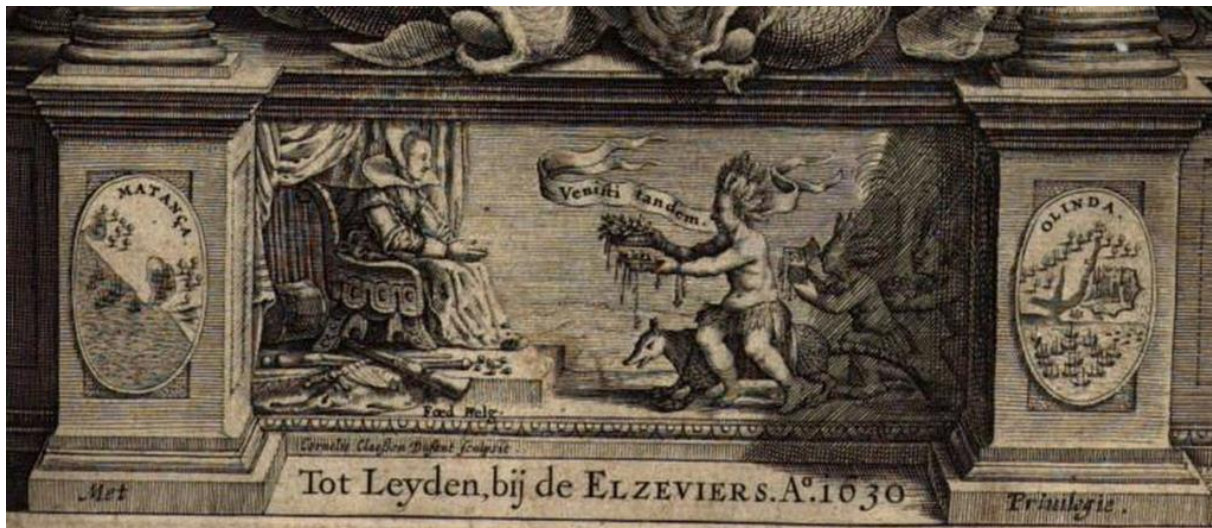
¹⁸¹ Michiel Van Groesen, *The Representations of the Overseas World in the Bry Collection of Voyages (1590-1634)* (Leiden/Boston 2008) 238 - 242.

¹⁸² De Laet, *Nieuwe Wereldt* (2^e druk; Leiden 1630), 571. Vergelijkbaar citaat: Idem, 513: “hebben gheen religie”.

¹⁸³ Idem, 110.

¹⁸⁴ Joose, *Geloof in de Nieuwe Wereld*, 315; Klooster, *The Dutch Moment*, 248.

morele blik over de Amerindianen, en wat het christendom voor hen kon betekenen, was volgens Frijhoff “too doctrinal in that it ruled out any possibility of recognizing that the natives might be right or have rights of their own in religious, especially ritual, matters”.¹⁸⁵ Het calvinisme zorgde dus voor deze veroordelende blik op Amerindianen.

Gedeelte van het titelblad van de *Nieuwe Wereldt*.

4.6.2 Historie ofte laerlyck Verhael van de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie, Zedert haer Begin tot het eynde van't jaer derthien-hondert zes-en-dertich; Begrepen in Derthien Boecken (Leiden 1644).¹⁸⁶

De Laet beschrijft in een lange reeks boeken, genaamd het *laerlyck Verhael*, het land van Nederlands-Brazilië en alle gebeurtenissen daar rondom in de jaren 1624 – 1636. Op chronologische volgorde vult elk jaar een boek, zodat in totaal dertien boeken vereist zijn om het einde van 1636 te halen. Hierna werd Johan Maurits van Nassau-Siegen gouverneur; Caspar Barlaeus werd zijn persoonlijke historicus en nam de rol van De Laet over – zij het pas achteraf. De Laet had het gehele WIC-archief tot zijn beschikking voor zijn *laerlyck Verhael*. Doordat het archief van de WIC verloren is gegaan, is het *laerlyck Verhael* tegenwoordig van grote betekenis. De Laet verklaart dat hij brieven, scheepsjournalen, journalen van veldofficieren en andere beschrijvingen uit de archieven van de WIC gebruikte.¹⁸⁷ Daarnaast geeft hij aan dat hij een zo compleet en waarheidsgetrouw beeld wil schetsen. Het *laerlyck Verhael* staat dan ook bekend als zeer betrouwbaar. Ben Teensma vergelijkt De Laet met zijn opvolger Barlaeus: De Laet is de “realistische koopman-historicus” en Barlaeus de “pluimstrijkende latinist-academicus”.¹⁸⁸ Zelfs Barlaeus noemt De Laet betrouwbaar:

¹⁸⁵ Willem Frijhoff, ‘Jesuits, Calvinist, and Natives: Attitudes, Agency, and Encounters in the Early Christian Missions in the North’, *Halve Maen* 81 (3) (2008) 47-55, aldaar 52.

¹⁸⁶ In 1931 verscheen er in vier delen herdruk van de Linschoten Vereniging door S.P.L. ‘Honore Naber en J.C.M. Warnsinck. Hierna wordt er naar deze vier delen verwezen. Ook is er een Portugese druk verschenen in de jaren 1916-1925: Joannes de Laet, *Historia ou annaes dos feitos da companhia privilegiada das Indias Occidentaes desde ou seu comeco até ao fim do anno de 1636* (vert. José Hygino Duarte Pereira en Pedro Souto Maior) (2 delen, Rio de Janeiro 1916-1925).

¹⁸⁷ De Laet, *laerlyck Verhael, Deel I*, XIX, XX en (38). Ook heeft De Laet onderschepte Spaanse brieven gebruikt. De Idem, *Deel III*, 70.

¹⁸⁸ Teensma, *Suiker, verfhout & tabak*, 15.

“Johannes de Laet, een eervol man van hoge positie, heeft geschreven een geschiedenis van de dagelijkse activiteiten, zoals is verteld door getuigen. Zijn geschiedenis is gebaseerd op betrouwbare interpretatie zonder geruchten en fabels.”¹⁸⁹

Ook historicus L'Honoré-Naber beargumenteert dat De Laet zo kroniekmatig schreef dat er weinig over de auteur viel te leren:

“Het kroniekmatige van De Laet uit zich tot in den stijl. Het is alsof hij zichzelf wegcijfert, geen eigen meening heeft, volstrekt onzijdig wil zijn. Het Verhael is dientengevolge wel leerrijk maar zelden levendig. Deze onzijdigheid heeft ten gevolge, dat de auteur niet kan worden beschouwd in verband met zijn boek.”¹⁹⁰

De Laet schreef ook uitgebreid in zijn inleiding dat hij zeer voorzichtig schreef en naar de waarheid streef: “Sal my beneerstigen niet te schrijven wat onwaer is, oock niet dat waerachtigh wete te wesen, voordachtelijck verswijgen”.¹⁹¹ Een kritische lezer zal echter snel zien dat de inleiding van het *laerlyck Verhael* een verheerlijking blijkt van de WIC en helemaal niet zo onzijdig is als Barlaeus, L'Honoré-Naber en De Laet beweren. Daarnaast is bovenstaand citaat van L'Honoré-Naber geschreven in het voorwoord van de herdruk van het *laerlyck Verhael* uit 1631 en daarmee zeer verouderd. Dat er niets over de auteur valt te leren is tevens onwaar, daarvan getuigt dit hoofdstuk. Romantisering is vergeleken met de *Nieuwe Wereldt* zeer vaak te vinden, zoals de belegering van San Salvador; een verhaal over een veldslag met verraders, overlopers en een laffe officier die “liever in de Hoerenhuysen” verbleef.¹⁹²

Anti-Spaans sentiment

De Laet had voor het schrijven van het *laerlyck Verhael* andere motieven dan de *Nieuwe Wereldt*. Britt Dams, die onderzoek deed naar het *laerlyck Verhael* legt uit dat het De Laet ging om nieuwsgierigheid.¹⁹³ Daarnaast maakte het *laerlyck Verhael* verdere exploratie en kolonisatie van Nederlands-Brazilië mogelijk.¹⁹⁴ Of dit met voorbedachten rade was, geeft Dams niet aan. Dams ontgaat het verder dat het *laerlyck Verhael* extra betekenis had gekregen, omdat er in 1644 plannen lagen voor een fusie tussen de VOC en WIC. De Laet toont zich daarom met grote regelmaat fel anti-Spaans, vaker dan in de *Nieuwe Wereldt*.¹⁹⁵ Tevens moest door de voorgestelde fusie de WIC worden aangeprezen als een waardevolle onderneming, zodat de VOC-bewindhebbers een gunstig beeld kregen van de WIC. De WIC-bewindhebbers waren zeer over de fusie te spreken en De Laet heeft dan ook de verdiensten van de WIC in de oorlog met Spanje uitvoerig beschreven. Dit is al te zien in de inleiding, die hij wijdt aan de *Groot-Mogende Heeren van de Staten-Generaal*. Hierin zet hij de WIC duidelijk op een voetstuk. Het *laerlyck Verhael* kan in dit perspectief zeer goed worden vergeleken met het pamflet dat de *Heren XIX* publiceerden, waarin werd gesteld dat de VOC geen fusie konden weigeren; de WIC had de VOC namelijk al vaak geholpen, duidende op de strijd met de Portugezen en Spanjaarden.¹⁹⁶ Dankzij de successen in het Atlantisch gebied zou de VOC zich zeer gunstig

¹⁸⁹ Caspar Barlaeus, *Rerum per Octennium, in Brasilia et alibi nuper gestarum sub praefectura J. Mauritii, Nassoviae* (Amsterdam 1647) 29.

¹⁹⁰ De Laet, *laerlyck Verhael, Deel I, XXIII*.

¹⁹¹ Idem, 3.

¹⁹² Idem, 80 – 85, aldaar 82.

¹⁹³ Dams, 'Writing to Comprehend Dutch Brazil', 232.

¹⁹⁴ Idem, 244.

¹⁹⁵ Zie voor voorbeelden volgende bladzijde.

¹⁹⁶ Henk den Heijer, 'Plannen voor een samenvoeging van VOC en WIC', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 13 (1994) 115-130.

hebben kunnen ontwikkelen in Azië. Dat het *laerlyck Verhael* vol staat met anti-Spaans sentiment is ook hierom goed te verklaren. Uiteindelijk mochten het pamflet en het *laerlyck Verhael* geen verschil maken; de fusie ketste af. Wel heeft het *laerlyck Verhael* mogelijk bijgedragen aan het verlengen van het octrooi van de WIC door de Staten-Generaal. In 1643 werd een verzoek van verlenging ingediend door de *Heren XIX*, die uiteindelijk werd uitgegeven op 4 juli 1647.¹⁹⁷ Ook is het onder andere dankzij het *laerlyck Verhael* dat een aantal maanden na de publicatie er een vloot naar Brazilië werd gestuurd, waar de Nederlanders het zwaar hadden onder de druk van een Portugese rebellie.¹⁹⁸

Dit anti-Spaans sentiment is terug te vinden in de inleiding van het *laerlyck Verhael*. De Laet start zijn boek met twee bladzijdes geschreven aan de “Groot-Mogende Heeren van de Staten-Generaal”. In de eerste regels beargumenteert hij dat de koning van Spanje de christelijke wereld, waaronder de Verenigde Provinciën, heeft geplaagd met het goud en zilver uit Amerika. De Laet gaat door en vertelt dat na de oprichting van de WIC, men kon zien hoe de schatten van de koning werden verminderd, duidend op onder andere de verovering van de zilervloot door Piet Hein. De Laet laat hier zien dat het te danken was aan ‘zijn’ WIC. Dit laat hij ook zien in de eerste bladzijdes van het eerste boek, waar hij de gevolgen beschrijft van de verrichtingen van de WIC:

“dat de gantsche Werelt sich daer over heeft moeten verwonderen, ende den hooghmoet van Spagnien swichten; ende datmen daer uyt naeckelijck heeft kunnen speuren, op wat wijze men dien machtigen Vyandt door syn eyghen middelen kan krencken.”¹⁹⁹

Aan het slot van het boek geeft hij een lang overzicht van gekaapte schepen en geïmporteerde goederen uit Brazilië en Afrika. De bedoeling van het lange overzicht is duidelijk. De cijfers tonen aan hoeveel schade de WIC het Spaanse Rijk had toegebracht: 118 miljoen gulden.²⁰⁰

“Sulcks dat ten tweeden blijktt dat de Compagnie een notable schade de Koningh van Spagnien ende sijn Onderdanen heeft aenghedaen, met het nemen van sijne ende hare schepen, beloopende deselve als by de volgende op-reekening tot een ghetal van 547 soo Schepen als Bercken, waer door sijne macht ter Zee seer is gekrenckt”.²⁰¹

Nog sterker maakt hij dit punt in een koptekst een aantal bladzijdes verderop: “Op-reekening vande schaden die de Koning van Spagnien heeft gheleden in sijne inkomsten door toe-doen van de compagnie, ende de onkosten die daer tegen heeft moeten doen”.²⁰² Keer op keer wordt De WIC verheerlijkt ten koste van de Iberische vijand.

Naast deze verheerlijking kent het *laerlyck Verhael* ook een anti-spaanse toon ten opzichte van de Spanjaarden en Portugezen, zoals hij in het zesde boek schrijft: “de Spaensche [zijn] te luy om te arbeyden”.²⁰³ Daarnaast zijn er veel zee- en veldslagen beschreven vanuit een zeer Nederlandse perspectief.²⁰⁴ De Nederlandse schepen waren “dapper” en “kloeck” en de Spanjaarden en

¹⁹⁷ Akte van verlenging door de Staten-Generaal van het octrooi, Nationaal Archief, Oude West-Indische Compagnie (OWIC), invr.nr. 84.

¹⁹⁸ Bick, *Governing the free sea*, 35.

¹⁹⁹ De Laet, *deel I*, 2.

²⁰⁰ H.J. den Heijer, ‘Plannen voor een samenvoeging van VOC en WIC’, *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 13 (1994) 115-130, aldaar 116.

²⁰¹ De Laet, *laerlyck Verhael*, *deel IV*, 285.

²⁰² Idem, 291.

²⁰³ Idem, *Deel II*, 93.

²⁰⁴ Bijvoorbeeld: Idem, *Deel I*, 80 – 85: de slag om San Salvador; *Deel I*, 91: Schermutseling bij rivier Monguangape [Mamanguape]; *Deel II*, 42 en 43: Zeeslag nabij Havana; *Deel III*, 100: Schermutselingen nabij Porto Francese; *Deel III*, 110-113 en 177-179: Tweemaal een slag bij Cabo (Kaap) San Augustin, waar er dood en verderf werd gezaaid onder de Portugezen; *Deel IV*, 92: Schermutselingen in Pariba; *Deel IV*, 212-215: Veldslag kolonel Arciszewski versus Don Rochas Borgia.

Portugezen werden keer op keer “doodtgeschoten” of “in de grondt gehackt”.²⁰⁵ Veelal is het Nederlandse perspectief subtiel verwerkt in de tekst: “Major Bongarson [...] met de vyandt lang ghescharmuteert, ende selve gantsch op de vlucht gheslaghen met verlies van vele dooden ende ghequetste [...] de onse hadden maer vijf dooden ende ontrent twintich gequetste”.²⁰⁶ De Laet schrijft ook hier vanuit het Nederlandse perspectief. De vijand had “vele dooden” en de majoor had “maer” vijf dooden.

Ter nuancering van dit anti-Spaanse beeld moet ook de uitzondering worden gegeven, die de regel bevestigt. Tijdens de veldslag nabij Porto Calvo, tussen de troepen van kolonel Arciszewski en Don de Rochas Borgia, stierf deze laatsgenoemde bevelhebber. Don Louis de Rochas Borgia was volgens De Laet “een Man geweest van grooten Huyse, van sijn Vaders zijde uyt het Huys vanden Hertogh van Lerma, voerde hy de by-naem van Rochas, ende van sijn Moeders zijde Borgia, voerde hy den titel van Duc de Ganja, was oudt ontrent 48 jaren, hadde de Koning in Vlaenderen langh ghedient voor Capiteyn”.²⁰⁷ Hier wordt met een zeker respect geschreven over een verslagen vijand. Hier lijkt overigens De Laet wel weer de verdiensten van de WIC aan te prijzen, om zo de voorgestelde fusie van de VOC en WIC kracht bij te zetten. Dat was immers een van de redenen voor het schrijven van het *laerlyck Verhael*.

Anti-Spaanse gezindheid ging in deze tijd hand in hand met antikatholicisme. In zijn *laerlyck Verhael* noemt De Laet de koning van Spanje meerdere keren “Catholique Majesteyt”.²⁰⁸ Ondanks dat het hier om een aanspreekvorm gaat en er niet teveel waarde aan kan worden gehecht, benadrukt De Laet lijkt hier het religieuze contrast met de vijandige koning. Daarnaast spreekt De Laet een enkele maal over mensen die “van de Roomsche religie waren”.²⁰⁹ De link tussen de vijand en het katholicisme is ook te zien in de oorlog in Paraiba en Porto Calvo. Soldaten van de Republiek werden op straat of in de bossen aangevallen. “Het jonghe Landtvolck wierdt onder haer bedecktelijck tot des vyandts dienst aen-ghenomen: men intercipieerde alle daghe brieven, Papen, Neghers die heymelijcke correspondentien de vyandt toe ende af-droeghen”.²¹⁰ De vijand zijn hier dus “Papen” en “Neghers”. Hier wordt de link gelegd tussen papen en de vijand. Vervolgens neemt kolonel Arciszewski rigoureuze maatregelen op de onderscheppingen van de brieven: “’t Land [...] depopuleren” en “gantsch uytroeyen” en de “Suyckerrieden afbranden”. Alleen loyale inwoners mochten verhuizen uit het gebied.

Zulke harde straffen voor overlopers en verraders zijn voor huidige maatstaven erg wreed, maar worden vaak gebruikt in die tijd. Nog geen half jaar later waren er in de buurt (Paraiba) weer inwoners ontrouw aan aan de afgelegde “eedt van ghetrouwigheyt” en hadden zich bij het Portugese verzet gevoegd. Deze “verradersch” werden vervolgens door de compagnieën van kolonel Arciszewski “doodt-geslaghen” of “ghevanghen ghenomen” en hun huizen en suikermolens “gephlondert”.²¹¹ Er werd weinig genade getoont aan overlopers: “een Over-loper die bekend werdende, datelijck met de koorde wierdt ghestraft.”²¹² Een ander verhaal over een verrader is van de Portugese mulat Domingo Fernando, die in 1632 door de politieke raad in Brazilië wegens verraad veroordeeld werd tot de doodstraf.²¹³ Het vonnis van Fernando luidde: “de twee voorste vingherren van de rechterhandt afgekapt, ende voorts onthoofd ende gevierendeelt te worden”. Uiteindelijk werd de mulat “gheworght ende ’t hoofd op een staeck gestelt”. Zulke forse straffen waren niet alleen voor mulatten of ‘swarten’, maar golden voor iedereen. Zeker voor verraad, dat regelmatig

²⁰⁵ De Laet, *laerlyck Verhael*, Deel IV, 78 en 79.

²⁰⁶ Idem, *Deel IV*, 158.

²⁰⁷ *Deel IV*, 215.

²⁰⁸ Idem, *Deel I*, 83 en 84

²⁰⁹ Idem, *Deel II*, 151.

²¹⁰ Idem, *Deel IV*, 179. Wellicht bedoelt De Laet hier met “Papen”, niet algemeen katholieken, maar katholieke geestelijken: “daer onder twee Papen, die aen hare kruynen bekend wierden”: *Deel IV*, 214.

²¹¹ Idem, *Deel IV*, 225.

²¹² Idem, *Deel IV*, 215.

²¹³ Idem, *Deel III*, 107.

voorkomt in het *laerlyck Verhael*, zoals na de veldslag tussen Arciszewski en Don de Rochas Borgia (en Kolonel Camaron) in 1636: “een Negher wesende een Spie[ion] van Camaron werdt bekend, ghepijnt ende opgehengen.”²¹⁴ Tijdens de Portugese rebellie in eistte de “verraderlijke” Portugese dan ook contstante staat van waakzaamheid.²¹⁵

Impressies van De Laets geloof

De Laet geeft in het *laerlyck Verhael* een impressie van religie in Nederlands-Brazilië. Er worden echter weinig kerkelijke gegevens gegeven, zeker vergeleken de boeken van Lutherse WIC-officieren als Jacob Rabe en artsen als Samuel Brun en Michael Hemmersam.²¹⁶ Wel kan het *laerlyck Verhael* een impressie geven van het geloof van De Laet zelf. Een van de duidelijkste plekken waar De Laet verwijst naar God, is direct in zijn inleiding:

“De Almogende Godt, die desen Staet nu langhe Jaren soo ghenadelijck heeft bewaert ende ghezegent, wil Uwe Edele Groot-Mogende Regeringhe noch meer ende meer zegenen, ghelijck ‘tselve deurgaanse biddet.”²¹⁷

Doorgaans worden veel brieven in het Nieuwe Testament in deze trant geëindigd. Dit is dan ook een verwijzing die niet mag ontbreken bij een diepgelovige auteur. Andere geschiedschrijvers hebben ook vaak een christelijk voorwoord, met uitzondering van De Laets opvolger Caspar Barleaus, die zijn inleiding wijdde aan Johan Maurits. Na de inleiding en het volledig uitgeschreven octrooi van de WIC begint De Laet met te verhalen over het begin van de Nederlandse periode in Brazilië:

“Onder alle de wonderlijcke dinghen, die in onsen tijdt by den Staet van dese Vereenigde Provintien, tot handhavinghe van de Ware Religie ende bescherminghe onser Vryheyt, syn uytgericht, tegen den Koningh van Spagnien”.²¹⁸

Hier is te zien dat De Laet zowel calvinistisch sentiment toont als anti-Spaans sentiment. Handhaven van de “Ware Religie” lijkt hoog in het vaandel te staan, net zoals het beschermen van “onser Vryheyt [...] tegen den Koningh van Spagnien”. Anti-Spaans sentiment lijkt hiermee hand in hand te gaan met beschermen van het calvinisme en het verwerpen van het katholicisme. Bovenstaand citaat gaat door op dezelfde wijze; de WIC heeft Amerikaanse schatten onttrokken aan Spanje, waarmee zij de gehele “Christenheid” zo vele jaren hebben geplaagd. Naast dat De Laet in zijn inleiding opkomt voor “de Ware Religie” – het calvinisme, geeft hij voor het schrijven van deze serie de eer aan God: “De voornaemste eere moet Godt alleen toegeschreven werden, de welcke de geringhe middelen van dese Compagnie ghenadelijck heeft gheseghent”.²¹⁹

Daarnaast vertrouwt De Laet op Gods almacht, immers hij schrijft aan het einde van zijn inleiding: “indien my Godt tijdt gundt om dit werck te voltrecken”. Dit lijkt in eerste instantie vrij standaard om hiermee een inleiding af te sluiten, echter zijn dit soort uitingen zeer vaak terug te vinden in het *laerlyck Verhael*. Na de verovering van de zilvervloot door Piet Hein en Dirck Symonsz van Uytgeest moesten de bewindhebbers nadenken over een nieuw plan om weer een slag te slaan

²¹⁴De Laet, *laerlyck Verhael*, 237. Overigens moesten ook soldaten zelf oppassen voor straffen. Zo wilden bevelhebbers voorkomen dat alcohol invloed zou hebben op de oorlog: “De naestvolghenden dach heeft de Generael [Boudewijn Hendricksz] om ‘t droncken drincken van ‘t volck te verhinderen, veel Wijnen doen wech gieten, ende sware straffen doen verkondighen teghen het droncken drincken”: *Deel I*, 96.

²¹⁵ Michiel van Groesen, ‘Officers of the West India Company, Their Networks, and their Personal Memories of Dutch Brazil’, in: Siegfried Huigen, Jan L. de Jong en Elmer Kolfin, *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks*, 39 – 58, aldaar 45.

²¹⁶ Joesse, *Geloof in de Nieuwe Wereld*, 25 en 420.

²¹⁷ De Laet, *Deel I*, (4).

²¹⁸ Idem, 1.

²¹⁹ Idem, 3.

tegen de Spanjaarden. In het zesde boek beschrijft De Laet dat het oog weer is gevallen op Brazilië. Hierover schrijft hij dat uiteindelijk het de wil van God is die bepalend is voor een succesvolle aanval: “’t kan wesen dat Godt de Compagnie noch macht ende ghelegentheynt werdt gheven, om die te vervorderen”.²²⁰ In het gereformeerde geloof is de wil van God zeer belangrijk. God is absoluut soeverein, wat betekent dat God almachtig is en alle dingen in deze wereld onder controle heeft. Het is dan ook een gereformeerde gedachte dat gelovigen die God welgevallig zijn in voorspoed zullen leven en mensen die God niet welgevallig zijn, zullen worden gestraft, bijvoorbeeld met ziekte of ander tegenspoed. Zo lijkt De Laet er ook over te denken. In het *Tweede Boeck* schrijft hij:

“Om in ’t korte te seggen ’t is een straffe Godts gheweest over dien Godtloosen hoop die noch naer Godt ofte zijn ghebodt en vraechden, ende een goede waarschouwinghe voor de Bewinthebbers van de Compagnie in toekomende beter toe te sien.”²²¹

Volgens de gereformeerde gedachtegang komt niet alleen tegenspoed (als straf) van God, maar komt ook voorspoed van God: “Godt daer naer weder grooter voorspoedt gaf”.²²² Keer op keer laat De Laet in zijn *laerlyck Verhael* zien dat Gods wil doorslaggevend is en niet de wil van mensen. Zo schrijft hij bijvoorbeeld na een plotselinge schermetseling met Portugezen: “De Godt gaf ghenade datter met eeren afquamen, neghen of thien vande vyandt doodt tellende”.²²³ Zo beschrijft hij dat in september 1626 de vloot van Piet Hein een uitgelezen kans kreeg om een Spaanse vloot aan te vallen, maar “het liefde Godt [...] niet.”²²⁴ In december 1629 was er een vergelijkbare situatie, echter nu andersom. De Spaanse admiraal Don Frederico zou een uitgelezen kans hebben om een Nederlandse vloot aan te veroveren, echter de Nederlanders kwamen met de schrik vrij dankzij de “ghenade Godts”.²²⁵ Zo zijn er nog vele andere verwijzingen in het *laerlyck Verhael* naar de absolute soevereiniteit en almachtigheid van God.²²⁶ Zeker in vergelijking met de *Nieuwe Wereldt*, waar dit helemaal niet in voorkomt.

Het religieuze karakter komt ook naar voren in de vele gebeden en biddagen.²²⁷ Zo werd er zegen gevraagd over de aanval²²⁸, werd er gebeden voor de zieken²²⁹ en gedankt voor de overwinning die God gegeven had.²³⁰ Een goed voorbeeld hiervan is kolonel Arciszewski, waarover staat geschreven dat hij een aantal keer bad rondom de Slag bij Porto Calvo. Toen de slag er bijna aankwam liet de kolonel Arciszewski het “Ghebedt” doen,²³¹ bij aanvang van de slag nogmaals een “yverich Gebedt”²³² en nadat de veldslag gewonnen was, werd er gedankt: “ende yeder-een sijn

²²⁰ De Laet, *laerlyck Verhael*, Deel II, 102.

²²¹ Idem, Deel I, 85.

²²² Idem, 112.

²²³ Idem, Deel IV, 143.

²²⁴ Idem, Deel I, 141.

²²⁵ Idem, Deel II, 107.

²²⁶ Andere citaten over de wil of straf van God: Deel I, 109: “een merckelijcke straffe van Godt”; Deel II, 110: “Maer ’t gheliefde de goede Godt”; Deel II, 111: “de groote verlossinghe ende oock overwinninghe die Godt dese Landen hadde verleent”; Deel II, 187: “Doch de Heere bewaerde ons Volck”; Deel III, 15: “Ons Heer wilde de onse straffen”; Deel III, 70: “Godt tot sich had ghenomen”; Deel III, 74: “’t zijn secrete oordelen Gods.”; Deel III, 75: “welck een groote ghenade Godts was.”; Deel III, 76: “Godt openbaerde haer schelmerije.”; Deel III, 77: “veel teecken ghespeurt van Godes toorne.”; Deel III, 90: “ten ware Godt den reghen twee daghen te voren hadde doen ophouden”; Deel III, 91: “soo dat een merckelijcke hulpe Godts was, dat den anderen weder vonden.”; Deel IV, 229: “dat met Godes hulpe de vyandt op de vlucht dreven”; Deel IV, 241: “Godt hadde hem merckelijcken bewaert”.

²²⁷ Zie voor biddagen: Deel II, 154 en 169, Deel III, 24 en 30; Deel IV, 160.

²²⁸ Idem, Deel II, 114.

²²⁹ Idem, 128.

²³⁰ Idem, 135.

²³¹ Idem, Deel IV, 209.

²³² Idem, 212. Ook is daar geschreven: “Godt opende haer alle daer op ’t verstandt, soo datse met eenen mondt altsamen beloofden als eerlijcke Liedten te vechten”.

knijen buyghende wierdter een Dancksegginghe tot Godt ghedaen”.²³³ Een paar dagen daarna werden er weer “danck-segginghe ghedaen”, omdat er een “negher wesende een Spie [-ion] [...] bekent, ghepijnicht ende opghehangen” was.²³⁴

Naast deze korte fragmenten komt het religieuze karakter van de samenleving ook sterk naar voren in de brief die Gouverneur Van Waerdenburgh deed uitgaan aan alle inwoners van Nederlands-Brazilië. De Laet citeert deze brief compleet in zijn *Negende Boeck*.²³⁵ De inwoners hadden zich tegen de Nederlanders gekeerd en zorgden voor veel onrust. In de brief staat dat het de schuld is van de ontrouwe inwoners dat er zoveel verwoestingen zijn aangebracht. Er wordt gepretendeerd dat de Nederlanders een schoon geweten hebben in de oorlog

“Hoewel wy voor desen verscheyden malen aen U.E. gheschreven hebben, U.E. uyt Christelijcke beweginghe voor ooghen stellende de onheylen welcke apparent waren (soo U.E. hartneckelijck persisteerden de wapenen teghen ons the ghebruycken, ende wygherich bleven met ons te kommen handelen ende vereenighen) [...] soo dat wy voor Godt ende Werelt onschuldich moeten ghehouden werden”.²³⁶

Daarnaast wordt er ingespeeld hun gemeenschappelijke geloof, om zo de inwoners aan de kant van de Nederlanders te krijgen. Het waren immers ook christenen. Religieuze verschillen (katholicisme – protestantisme) zijn hier blijkbaar hier van minder belang. Inwoners in Nederlands-Brazilië genoten immers ook van gematigde tolerantie op het gebied van religie, aldus historicus F.L. Schalkwijk.²³⁷ Dat schrijft ook de brief: “want ghylieden kondt deselve vryheyt van Religie Conscientie ghenieten”.²³⁸ De gemeenschappelijk factor wordt later in de brief nogmaals opgezocht: “doch de Christelijcke liefde, die wy U.E. als onse mede Christenen zijn toe draghende, ende dat wy pogen soos eer het vergieten van onnosel Christenbloet te voorkomen ende verhoeden als ons mogelijk is, ende ghylieden sult toelaten”.²³⁹ Tevens wordt hier weer de schuld van de oorlog geschoven in de schoenen van de inwoners.

De Laets wereldbeeld

Deze paragraaf toont aan dat het *Iaerlyck Verhael* laat zien dat De Laets wereldbeeld beïnvloed was door het calvinisme. De vele beschrijvingen van de ongeciviliseerde ‘wilden’ waren religieus beïnvloed. Vaak worden ze geportretteerd als ongemanierd en ongefattoeneerd. Te kort aan moraal kwam doordat ze het christen waren, aldus Mark Meuwese.²⁴⁰ De Laet scheidt in het *Iaerlyck Verhael*, hoewel een stuk minder dan in de *Nieuwe Wereldt*, het idee dat deze ‘wilden’ moesten worden gecultiveerd met het christendom. Zo was naaktheid of de schaarsheid van kleren niet fatsoenlijk volgens christelijke normen, zoals bijvoorbeeld bij een Amerindiaans volk in het huidige Guatemala: “de Wilden; is een seer schaemsaem volck, d’welck sijn schaemlijckheyt neerstich bedeckt, wilden haer Vrouwen niet laten sien, hadden gantsch gheen geweer.”²⁴¹ Nabij de Martyres krijgt ’t Jacht den Bruynvisch bezoek van een kano met “wilden”, “wesende groot van stature, ende wel gheproportioneert van leden, de schaemlijckheyt bedeckt met kleetjens ghewrocht van basten van boomen, met langhe baerden sonder knevels; schenen van redelijck vernuft te wesen, ende

²³³ De Laet, *Iaerlyck Verhael*, Deel IV, 216.

²³⁴ Idem, 237.

²³⁵ Idem, *Deel III*, 101-104.

²³⁶ Idem, 101 en 102.

²³⁷ Schalkwijk, *The Reformed Church*, 231-300.

²³⁸ *Iaerlyck Verhael*, Deel III, 103.

²³⁹ Idem, 102.

²⁴⁰ Mark Meuwese, *Brothers in arms, Partners in Trade: Dutch-Indigenous Alliances in the Atlantic World 1595-1674* (Leiden/Boston 2012) 56.

²⁴¹ Idem, *Deel I*, 155.

beleefder als de Caribes.”²⁴² De “schaemlijckheyt bedeckt” benadrukt dat het hen ontbrak aan fatsoen. Ook op andere manieren worden inheemse volkeren in het *laerlyck Verhael* beschreven als ongevuliciseerd. Zij worden beschreven als “heel simpel”²⁴³, “seer schouw”²⁴⁴ of als “stout volck”.²⁴⁵ Aan het vasteland van Florida was er ook een “heel mismaeckt Volck” dat “seer bedrieghlijck” was. Zij hadden getracht commandeur Pieter Schouten probeerde af te zetten met neggoud.²⁴⁶ Deze volken waren ongeciviliseerd, ongemanierd en ongefatoseneerd.

De Laet geeft een genuanceerd beeld van andere (niet-christelijke) volken. Zo zijn er ook gevallen waarin De Laet zich meer positief uit over inheemse bevolking. In zijn vijfde boek beschrijft hij dat het schip de *Roode Leeuw* en de *Pinas* bij het eiland Granada van de Bovenwindse Eilanden waren aangekomen. De bemanning kwam op het eiland twee dorpen tegen met “veel Wilden [...] de welke haer vriendelijck bejeghenden.”²⁴⁷ Zo getuigt ook het verhaal dat zich afspeelt rondom de eilanden Martinique en Santa Lucia in het Caribische gebied. De Laet beschrijft een ontmoeting tussen “wilden” en “commandeur” Pieter Schouten met zijn schip De *Hoope*.²⁴⁸ Schouten kreeg “wilden” aan boord die hem inlichtingen gaven over Spaanse schepen, waarna hij zeilde naar Marie-Galante, een klein eiland nabij Guadeloupe, om “stukken gheschuts te lichten die van een [gezonken] Spaens Schip daer ghesoncken lagen”. Hier hielpen “dry Wilden [...] om hem ’t geschut te wijsen”. Twee dagen zochten zij met sloepen naar het geschut, maar het mocht niet baten: “de rechte plaetsen” waren zijn vergeten. De meest positieve beschrijving komt naar voren in een ontmoeting met “wilden” op het eiland Sint Vincent een aantal jaar later: “Handelden met de Wilden soo vredelijck ende vriendelijck, dat sy daer een brief lieten voor alle de Schepen van de Compagnie die daer mochten kommen, by de welke haer ghetuyghden de goede geneghentheyt van de Wilde”.²⁴⁹

Deze positieve beschrijving van behulpzame volkeren neemt echter niet weg dat de zij werden gezien als ongeciviliseerd. Het bleven mensen die niet christelijk waren. Christendom en civilisatie hingen in deze tijd nauw samen, dat wijst het volgende citaat goed aan. Het betreft hier de inwoners van *Wacogenive*, een plaats nabij de Amazone.

“De Wilden bevreest zijnde namen de vluchte; de rechte oorsaecke verstonden eerst den 13den uyt een Swarte die by haer quam, ende haer verhaelde datter uyt de Rievriere des Amazones een Barcke [zeilschip] ende twee Chaloupen [sloepen] met Christenen waren ghekommen, [...], hadden de Wilde die onversiens overvallen, ende alle, op dry naer, dootgeslaghen”²⁵⁰

De verhouding tussen de genoemde “christenen” en “wilden” die De Laet beschrijft is hier interessant. De Laet gebruikt hier bewust het woord “christenen” en niet het woord “Duytsman[nen]”²⁵¹, zoals hij een aantal regels later wel doet. Hiermee stelt hij dat het tegenovergestelde van “wilden” niet Nederlanders zijn, maar christenen. De inheemsen zouden de *christenen* hebben overvallen. Een bladzijde later beschrijft De Laet weer dat de inheemse bevolking ongeciviliseerd is. Hij schrijft over een “grouwelijcke daedt”: “De Wilden [...] onder schijn van vrindtschap by haer ghekommen met haren dranck, [...] hebben ’t volck gantsch droncken ghemaect [...] ende hebbense met bijlen ende

²⁴² Martyres is de oude naam van Florida Keys; De Laet, *laerlyck Verhael*, Deel II, 30.

²⁴³ Idem, 43.

²⁴⁴ Idem, 52.

²⁴⁵ Idem, Deel II, 20.

²⁴⁶ Idem, Deel I, 47 en 48.

²⁴⁷ Uiteindelijk kreeg ook dit verhaal een negatieve wending. De vriendelijke bevolking waarschuwde de Nederlanders voor “heel quade Wilden” aan de andere kant van het eiland. De bemanning sloeg het advies af en gingen toch erheen: 34 doden en 13 kapotgeslagen watervaten. *laerlyck Verhael*, Deel II, 59.

²⁴⁸ Idem, Deel I, 37.

²⁴⁹ Idem, Deel IV, 95 en 96.

²⁵⁰ Idem, Deel II, 17.

²⁵¹ Lees: Nederlander (Dutchman)

houwmessen heerlijk doot gheslagen”.²⁵² Deze “grouwelijcke daedt” vereistte een “grote straffe” volgens De Laet.

Toch kon alleen het christendom deze ongeciviliseerden cultiveren. Leendert Jan Joosse geeft met recht aan dat de overgang naar het christendom een grote culturele verandering impliceerde.²⁵³ Ook al schetst De Laet het idee dat evangelisatie bij al deze inheemsen volken nodig was, lukt deze evangelisatie in de praktijk uiteindelijk maar nauwelijks. Wim Klooster beargumenteert dat religie wel verbindend was tussen Nederlanders en inheemse volken, maar dat de missies in Nederlands-Brazilië maar spaarzaam effectief waren.²⁵⁴ In Nieuw-Nederland was de situatie anders volgens Willem Frijhoff. Hij legt uit dat missiewerk onder indianen ook geen progressie had, maar dat er wel positieve resultaten waren onder de zwarte bevolking.²⁵⁵ De Amsterdamse bewindhebbers hadden echter wel de wil om Amerindianen in Nieuw-Nederland te bekeren.²⁵⁶

Vanuit modern inzicht is de benaming van de inheemse bewoners (“wilden”) en slaven (“swarten”) in het bovenstaande citaat zeer ongewoon. Voor 17^e-eeuwse begrippen is deze woordkeuze niet ongebruikelijk. Net zoals het in het geval van de “wilden”, geeft een diepere kijk in de beschrijvingen van “swarten” een beter idee van het wereldbeeld van De Laet. Slaven komen in tegenstelling tot de *Nieuwe Wereldt* veelvuldig voor in het *laerlycks Verhael*. Slaven worden door De Laet meestal aangeduid als “swarten”, “negros”, “neghers” of gewoon als “slaven”.²⁵⁷ Dat bewijst ook dit citaat: “Daer lagen noch vier andere Scheepkens met Negros geladen, van welcke de dry haer Slaven weder aen land brochten”.²⁵⁸ Echter, “swarten” zijn niet in alle gevallen slaven. Vrije inheemsen volkeren aan de Afrikaanse kust worden ook “swarten” genoemd, zoals in De Laets eerste boek: “Refrisco [Rufisque], een Dorp van Swarten op de Custe van Africa, daer men ghewoon is te handelen”.²⁵⁹

Nog steeds resteert de vraag of de “swarten”, net zoals de “wilden”, werden gezien als ongeciviliseerd? Volgens Wim Klooster waren de Nederlanders beslist racistisch vanaf 1635, toen zij grootschalige plantagegebieden in Brazilië bezaten.²⁶⁰ Met gruwelijke voorbeelden op plantages en schepen spreekt Klooster zelfs van het de-humaniseren van slaven.²⁶¹ Het *laerlyck Verhael* lijkt deze visie te bevestigen. Zo lijken de levens van slaven niet veel waard in een verhaal over de kaping van een Portugees slavenschip. In 1627 veroverden een aantal Zeeuwsche schepen voor de kust van Colombia een Portugees schip, komende uit Sao Thomé. Met daarin “225 Swarten, dan alsoo het Schip seer leck was, ende gheen raedt wisten met de Swarten, namen daer maer 22 van de kloeckste [sterkste] Swarten uyt, ende wat haer voorts dienstich was, ende lieten het Schip met de reste varen”.²⁶² Ruim tweehonderd “swarten” moesten dus met gevaar voor eigen leven met een “seer leck” schip verder varen. Ze werden gezien als handelswaren, die de Zeeuwsche schepen niet mee konden nemen. Het idee wordt hier geschept dat ze aan hun lot werden overgelaten. Blijkbaar was het voor de Zeeuwsche schepen niet waardevol of urgent genoeg om anders te handelen. Dat is ook te zien in het schip De Bruynvisch, die op 8 september 142 een bevrachtingsovereenkomst kreeg van

²⁵² De Laet, *laerlyck Verhael*, Deel II, 18.

²⁵³ Joosse, *Geloof in de Nieuwe Wereld*, 504.

²⁵⁴ De Laet, *laerlyck Verhael*, 234. Zie voor meer zendingswerk in Nederlands-Brazilië: Frans Schalkwijk, *The Reformed Church*, 168 - 217.

²⁵⁵ Frijhoff, ‘Jesuits, Calvinist, and Natives’, 51.

²⁵⁶ Jaap Jacobs, *The Colony of New Netherland: A Dutch Settlement in Seventeenth-Century America* (Ithaca 2009).

²⁵⁷ Eenmalig worden ook “Bosch-Neghers” genoemd. Een groep Portugese rebellen onder leiding van de ontsnapte kapitein Rebellino en Madurera: “de troupe was sterck 500 oude soldaten, ende noch soo veel Brasilianen, Mulaten ende Bosch-Neghers”. De Laet, *laerlyck Verhael*, Deel IV, 226.

²⁵⁸ Idem, *Deel I*, 61. Zie ook: ‘uyt hongersnoodt overlopende Negers’: *deel IV*, 178.

²⁵⁹ Idem, *Deel I*, 11.

²⁶⁰ Klooster, *The Dutch Moment*, 241.

²⁶¹ Idem, 242.

²⁶² Idem, *Deel II*, 26.

de Kamer van de Maze, waarin staat dat zij “negros of andere koopmanschappen” van Luanda naar Pernambuco moesten vervoeren.²⁶³ Slaven waren slechts koopwaren.

In veel gevallen waar slaven worden genoemd is De Laet vrij oordeelloos, zoals de hoeveelheid slaven aan boord van een schip.²⁶⁴ In de beschrijving van de stad San Salvador maakt De Laet echter een tegenstelling tussen slaven en inwoners. Hij schrijft over San Salvador dat “sich in de Stadt [...], Inwoonderen, ende Slaven” begaven.²⁶⁵ Slaven werden dus niet gezien als inwoners van de stad, hierin werd onderscheid gemaakt. Wel werden zij soms gebruikt in de oorlog: “soo is de vyandt met een groot getal Soldaten, Brasilianen ende Swarten [...] onder de muyren van de Stadt ghekommen.”²⁶⁶ Echter, als een deel van een soldatengroep bestond uit “Swarten” werd dit wel altijd erbij vermeld. Zoals in het dertiende boek vaak voorkomt: “een troupe van ontrent de 150 man, meest Negros ende Mulaten” en “ontrent dry duysent man (Brasilianen ende Neghers daer in gherekent)”.²⁶⁷ Blijkbaar waren “swarten” niet zulke goede soldaten als de Europese soldaten of diende zij slechts als hulp: “Negros by haer hadden ghehadt om de Ammunitie te dragen”.²⁶⁸

Opvallend is een verhaal in het zevende boek, dat gaat over soldaten nabij Recife die ontucht plegen met “Swartinnen”: “Den [politieke] Raedt vindt sich seer verlegen met de laeste aenghebrachte Swartinnen, soo wegghen de Vivres welcke sy sonder dienst te doen hielpen op eeten, als om de ontucht die met de selve by de Soldaten wierdt ghepleeght”.²⁶⁹ De politieke raad was in zo’n verlegenheid gebracht dat zij vervolgens besloten de “swartinnen” landinwaarts te sturen en “haer daer van hen [te] ontlasten”. Landinwaarts kwamen zij echter Braziliaanse vijanden tegen, die “vijf ofte ses van dese arme creaturen doodt [hebben] gheslaghen; soo datse weder met hare kinderkens in den arm naer onse Forten toe quamen vluchten.” Zeer opmerkelijk is dat “swartinnen” hier niet zoals de “wilden” als ongeciviliseerd worden beschreven, integendeel, de doodgeslagen “swartinnen” worden “arme creaturen” genoemd. Toch lijkt het bovenstaande verhaal de uitzondering die de regel bevestigt. Het is namelijk niet zo dat er onder protestante (en Joodse) slavenhouders urgentie was om de slaven te bekeren, zodat zij ook geciviliseerd zouden worden.²⁷⁰ Volgens Evan Haefeli heerste onder slaven het Afrikaanse geloof en zouden zij pas op grote schaal worden bekeerd in de tweede helft van de 18^e eeuw.²⁷¹ Frijhoff geeft aan dat dit anders was in Nieuw-Nederland. De predikanten zagen daar voor het missiewerk geen verschil tussen slaven en Amerindianen, maar was er wel meer succes in het missiewerk onder de slaven.²⁷²

Een vergelijkbare situatie speelt zich nabij Kaap Lopes, Gabon. “De Swarten quamen aen boordt, ende klaegghden seer over den overlast gheleden van ‘tvolck van twee Oost-Indische Schepen (die daer een wijl hadden gheleghen) soo aen haer Vrouwen als goederen, ende dreyghende soo de onse van ghelijcken deden, daer in souden moeten voorsien, waer op den Ammirael [Lam] een verbodt dede verkondighen over alle de Schepen, dat haer op straffe van sulcx souden hebben te onthouden”.²⁷³ Let wel, dat dit verhaal niet gaat over slaven, maar over vrije Afrikanen die woonden

²⁶³ Bevrachtingsovereenkomst 08-sep-1642, Stadsarchief Rotterdam, Notariële Akten, inv. nr. 262, scan 489-492.

²⁶⁴ Zoals: De Laet, *laerlyck Verhael, Deel I*, 28: “den 1sten Junij een Schip kommende van Angola met twee honderdt en twintigh Swarten”.

²⁶⁵ Idem, 24. Vergelijkbaar citaat: idem, 30.

²⁶⁶ Idem, 28.

²⁶⁷ Idem, *Deel IV*, 248; Vergelijkbaar citaat: Idem, *Deel IV*, 208: ‘met 3300 koppen (de Neghers, Jonghers en al daer onder gherekent)’.

²⁶⁸ Idem, 239; Zie ook: idem, 240: “leende hy van de inwoonders 60 negros om de ammunitie te draghen”; *Deel III*, 90: ‘Compagnie [...] 500 man sterck ende daerbij noch 30 of 40 Swarten, om de noodigheden naer te draeghen”.

²⁶⁹ Idem, 148.

²⁷⁰ Evan Haefeli, ‘Breaking the Christian Atlantic, The Legacy of Dutch Tolerance in Brazil’, in: Michiel van Groesen, *The Legacy of Dutch Brazil* (New York 2014) 124 – 145, aldaar 125.

²⁷¹ Idem, 145.

²⁷² Frijhoff, ‘Jesuits, Calvinist, and Natives’, 51.

²⁷³ De Laet, *laerlyck Verhael, Deel I*, 158.

aan de kust van het huidige Gabon. Niettemin gaat het over ‘swarten’, die niet worden geportretteerd als ongeciviliseerd. Integendeel, Admiraal Lam neemt hen in bescherming. De reden hiervoor is niet dat de Afrikanen christelijk zouden zijn, maar omdat er handel met hen werd gedreven. Handel was belangrijker dan religieuze verschillen. Dat de Afrikanen met zeker respect werden behandeld is bekend, want er moest mee worden gehandeld en de Nederlanders hadden er weinig macht.²⁷⁴ Het lijkt erop dat er ook met respect over hen werd geschreven door De Laet. Dat toont ook het volgende citaat aan, dat zich anno 1630 afspeelt op het eiland Bissis, voor de kust van huidig Guinee-Bissau.

“De Swarten op ‘t Eylandt woonende, spreken goedt Portugees, en zijn vrienden met de Portugesen, ende daer is Wooninghe der selver, met een Kerxcken. De Swarten is kloeck [sterk] volck, gaen sommighe op sijn Portugees ghekleet, en eenige maer een lap lijnwaets vor haer schamelheyt. Bekenden vyanden te wesen van de Swarten woonende op de Eylanden ghe-naemt Bissagos, ende dat die somtijds vinghen, ende aen de Portugesen voor Slaven verkochten.”²⁷⁵

Deze sterke “Swarten” waren dus slavenhandelaars en tevens christelijk. De Laet spreekt hier niet zoals over de ongeciviliseerde ‘wilden’. Integendeel, De Laet spreekt gematigd positief over deze sterke ‘swarten’ en benoemt speciaal dat er een “kercken” is en dat sommige Portugees gekleed waren. Er werd dus onderscheid gemaakt tussen vrije ‘swarten’ in Afrika en de onvrije ‘swarten’ in Zuid-Amerika. De eerste groep wordt beschreven als christelijk en geciviliseerd. Terwijl de onvrije ‘swarten’ negatief worden afgebeeld, net zoals de ‘wilden’.

Wat was dan de exacte betrokkenheid van De Laet bij de slavenhandel in de praktijk? Als bewindhebber van een compagnie waarbij slaven een van de belangrijkste handelswaren waren, ontkwam De Laet niet aan betrokkenheid van deze handel.²⁷⁶ In tegenstelling zelfs, hij verrijkte zijn woonplaats ermee door daar veel lakenorders te plaatsen, die vervolgens werden gebruikt om slaven aan te schaffen aan de Afrikaanse kust.²⁷⁷ Haarlem en Leiden hadden beide sinds de oprichting van de WIC bewindhebbers in de Kamer van Amsterdam zitten, zodat vroedschappen ‘hun’ bewindhebber konden aanzetten tot het plaatsen van textielorders in hun stad.²⁷⁸ Tevens is te zien in de notulen van de vergaderingen van de Kamer van Amsterdam dat De Laet betrokken was bij de slavenhandel, zoals bij de vergadering van 8 oktober 1635, waar werd besloten om cargasoenen (handelsschepen) te gebruiken als slavenschepen.²⁷⁹ Dat De Laet zich bezighield met slavenhandel zegt echter niet dat De Laet niet religieus was. In de Gouden Eeuw gingen religie en slavenhandel goed samen. Vaak werd zelfs met religie slavenhandel gerechtvaardigd.²⁸⁰

Een aparte groep die buiten de slavernij viel, waren de mulatten. Kort gezegd waren dat de mensen met een blanke en een zwarte ouder. Mulaten vochten soms ook mee in het leger.²⁸¹ Er

²⁷⁴ Meuwese, *Brothers in arms*, 61-77; Emmer, *Rijk aan de rand van de wereld*, 237. Dat is ook te zien in het fragment: ‘verkregh van de Gouverneur van de Swarten door een geringe schenkagie vrydom om water en hout te halen ende te handelen’, De Laet, *laerlyck Verhael*, Deel I, 12.

²⁷⁵ De Laet, *laerlyck Verhael*, Deel II, 197.

²⁷⁶ Zo vonden de bewindhebbers slavernij noodzakelijk voor de economische ontwikkeling van Nieuw-Nederland: Gerald Francis de Jong, ‘The Dutch Reformed Church and Negro Slavery in Colonial America’, *Church History* 40 (4) (1971) 423-436, aldaar 423.

²⁷⁷ Van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten*, 181.

²⁷⁸ M. Ebben, H. den Heijer, J. Schokkenbroek, *Alle Streken van Het Kompas* (Zutphen 2010) 281.

²⁷⁹ Notulen van de Kamer Amsterdam 1635-1636, Nationaal Archief, Oude West-Indische Compagnie (OWIC), invr. 14, scan 381.

²⁸⁰ Joosse, *Geloof in de Nieuwe Wereld*, 524 – 526. Zie voor een overzicht van het slavernijdebat: Idem, 511 – 529.

²⁸¹ De Laet, *laerlyck Verhael*, Deel IV, 226: Een groep Portugese rebellen onder leiding van de ontsnapte kapitein Rebellino en Madurera. ‘De troupe was sterck 500 oude soldaten, ende noch soo veel Brasilianen, Mulaten ende Bosch-Neghers’.

wordt zeer weinig over mulatten gesproken in het *laerlyck Verhael*. De keren dat zij wel worden benoemd, worden zij niet geportretteerd als ongeciviliseerden. Na de verovering van een fort schakelt kolonel Arciszewski de hulp in van “Capiteyn Domingo Fernandes Calabar, wesende een mulaet die nu eenige tijdt de Compagnie seer groote diensten hadde ghedaen”.²⁸² Hij had gedient als gids voor de compagnie in zijn woonplaats Barra Grande en had later troepen geleid bij de verovering van het achterland van Pernambuco.²⁸³ Deze mulaet is niet beschreven als een ongecultiveerde niet-christen, maar wordt juist geprezen om zijn daden. Dat hij een mulat was, maakte blijkbaar niet uit.

4.6.3. Beschrijvinghe van de Custen van Brasil en verder zuidelijk tot Rio de la Plata (1637)²⁸⁴

Ben Teensma schreef in 2009 het boek *Suiker, verfhout & tabak: Het Braziliaanse handboek van Johannes de Laet, 1637*, met daarin een herdruk van De Laets handboek *Beschrijvinghe van de Custen van Brasil en verder zuidelijk tot Rio de la Plata*.²⁸⁵ Dit werk van Teensma is waardevol, omdat het enige exemplaar van het handboek zich bevindt in de John Carter Brown Library in Providence, Verenigde Staten.²⁸⁶ Het handboek bestaat uit een compilatie van beschrijvingen over Brazilië, zoals de ‘*Verclaringe*’ van Assuereus Cornelis²⁸⁷ en Henrick Coenraet²⁸⁸ en rapporten van de Indiaanse tolken Gaspar Paraupaba, Andries Fransisco (Takou) en Pieter Pottij (Pedro Poti).²⁸⁹

Toch kan er getwijfeld worden aan Teensma’s toewijzing van het handboek aan De Laet. Teensma’s gehele werk is gebaseerd op de aanname dat De Laet dit handboek zou hebben geschreven, maar als er nader wordt gekeken naar de inhoud van dit handboek en dit wordt vergeleken met het *laerlyck Verhael* en *Nieuwe Wereldt* zijn er onvolkomenheden te vinden. Laten wij eerst kijken naar wat de redenen zijn om het handboek wèl aan De Laet toe te schrijven.

Allereerst lijkt het handschrift van het handboek overeen te komen met een brief van De Laet, die te vinden is in de Universiteitsbibliotheek van Leiden.²⁹⁰ Daarnaast ondersteunt slechts één korte tekst in het handboek de claim dat dit geschreven zou zijn door De Laet.²⁹¹ Zo wordt hier gerechtvaardigd en geadviseerd om Brazilië te veroveren:

“De avantagië van Brasil voor de Portugesen sijn groot, doch voor ons noch grooter. [...] ’t Land van Brasil ende is niet alleen gelegen ende bequaem voor ons land wegen de profijten daeruit te trecken, maer oock licht voor ons te winnen ende, gewonnen sijnde, te conserveren ende daerenboven noch treffelijcke progressen te doen heeft, omdatt hier Portugesen sijn ende kleijn in getal, 7 oft 8 duijsent man, de havens met slechte fortressen

²⁸² De Laet, *laerlyck Verhael*, 162.

²⁸³ Idem, *Deel III*, 95 en 112

²⁸⁴ Om tot een goede vergelijking te komen met de *Nieuwe Wereldt* en het *laerlyck Verhael* wijkt dit hoofdstuk af van de chronologie.

²⁸⁵ Ben Teensma, *Suiker, verfhout & tabak: het Braziliaanse handboek van Johannes de Laet* (Zutphen 2009).

²⁸⁶ Idem, 8.

²⁸⁷ Idem, 122.

²⁸⁸ Idem 162.

²⁸⁹ Idem, 68. Deze Indiaanse tolken hadden op kosten van de WIC Nederlands geleerd in Leiden, de thuistad van De Laet.²⁸⁹ Daarnaast waren zij daar klaargestoomd om te prediken in Brazilië. Het is onbekend of De Laet deze mannen persoonlijk heeft gekend. Wel noemt De Laet Andries Fransisco later nog in zijn *laerlyck Verhael: De Laet, deel III*, 38. Andries Fransisco heet hier Andries Tacou. Zie ook: Schalkwijk, *The Reformed Church*, 169. Andersom verwijzen de mannen in hun gezamenlijk rapport ook naar De Laets *Nieuwe Wereldt*: Teensma, *Suiker, verfhout & tabak*, 78.

²⁹⁰ Universiteitsbibliotheek Leiden, Special Collections Reading Room, PAP 2, *Brieven van Johannes de Laet (1581-1649) aan Bestuurders der Geocroyeerde West-Indische Compagnie Amsterdam* (1644). Een bladzijde van het geschreven handboek is te vinden in Teensma, *Suiker, verfhout & tabak*, 109.

²⁹¹ Teensma, *Suiker, verfhout & tabak*, 141.

versien, aen welcke te winnen het all gelegen is; de vijandt en kan de sijne hier niet secoureren sonder groote oncosten, veel min de onse conquesteren, et cetera.”²⁹²

Zulke rechtvaardigingen zijn ook in de *Nieuwe Wereldt* te vinden en passen in het plaatje van De Laet. Toch is deze rechtvaardiging nog geen bewijs dat De Laet dit heeft geschreven; er zijn genoeg anderen die ook belang hadden bij de verovering van Brazilië.

Er zijn ook redenen om te stellen dat De Laet *niet* de auteur is van het handboek. Allereerst is de schrijfstijl zeer verschillend vergeleken met de *Nieuwe Wereldt van 1625/1630* en het *laerlyck Verhael* van 1644. De *Nieuwe Wereldt* is als een verhaal opgeschreven en tegelijkertijd zeer informatief op het gebied van geografie, navigatie, antropologie en economie. Het *laerlyck Verhael* is net zo verhalend opgeschreven, maar meer gespecificeerd op gebeurtenissen. In beide boeken zijn bronnen verwerkt met af en toe een verwijzing van een oorspronkelijk auteur of getuige. Het handboek is echter radicaal anders. Journalen, *verclaringen* en *rapporten* zijn letterlijk overgeschreven en geen lopend van gemaakt. De enige rode lijn die te vinden is, is dat de compilatie zo is gedaan dat de gehele kuststrook is beschreven in geografische volgorde. Als er nader wordt gekeken naar de schrijfstijl dan is dat ook zeer verschillend vergeleken met de *Nieuwe Wereldt* en het *laerlyck Verhael*. Zo is het “*Examen*” van Bartolomeo Perez te systematisch opgesomd, te kort af en te nautisch van aard, anders dan dat wij van De Laet gewend zijn.²⁹³

“3 mijlen vorder Camargibe, een rio die maer 7 à 8 voet water in ’t gat heeft. 3 mijlen de rievier op liggen 2 ingenio’s, één mijl te landwaert in. De suijskeren werden met bercken opgehaelt.

2 mijlen vorder Rio Sint Antonio. Heeft daer noit geweest. Daer is geen ingenio.

7 mijlen vorder een lack binnenslandt”

Daarnaast worden er zeer veel Portugese woorden gebruikt, die in de *Nieuwe Wereldt* en het *laerlyck Verhael* niet voorkomen. Woorden als *ingenio*, *farinha*, *cabo*, *salina*, *baixio*, *varzea* en *legua* komen veelvuldig voor. Er worden in totaal ongeveer tachtig verschillende Portugese woorden gebruikt. Het is atypisch voor De Laet om zoveel Spaanse woorden te gebruiken.²⁹⁴ Daarnaast lijkt het handboek niet consistent, iets wat het *laerlyck Verhael* en de *Nieuwe Wereldt* over het algemeen wel zijn. Zo worden suikermolens veelvuldig beschreven, maar telkens met een andere benaming: “*molen*”, “*suyckermeulen*”, “*engenho de acucar*” en “*ingenio*”. In het *laerlyck Verhael* wordt slechts gesproken over “*Suyckermolens*” en “*ingenios*”.²⁹⁵ Zo lijkt het op microniveau niet geschreven door De Laet.

Qua inhoud komt het ook niet overeen. Waar de *Nieuwe Wereldt* en het *laerlyck Verhael* met regelmaat anti-Spaans- en antikatholiek sentiment vertonen, is dat in het handboek heel weinig te vinden. Integendeel, er worden zelfs journalen van vijf katholieke Portugezen gebruikt in het boek.²⁹⁶ Slechts een keer worden Spanjaarden “*Speck Jan*” genoemd, een scheldnaam voor Iberiërs.²⁹⁷ Naast het ontbreken van anti-Spaans sentiment, ontbreekt het aan religie in het boek. Slechts “*kercken*” en “*cloosters*” worden benoemd²⁹⁸ en eenmalig een groep indianen die “*christenen sijn die bidden connen*”.²⁹⁹

De ongebruikelijke vorm waarin het is geschreven, het missen van anti-Spaans sentiment, het missen van religie en het gebruik van Portugese journalen laten zien dat dit werk niet eenduidig past

²⁹² Idem, 85.

²⁹³ Teensma, *Suiker, verfhout & tabak*, 64 en 67.

²⁹⁴ Op uitzondering van het Spaanse woord: *ingenios* (molen). Verder gebruikt De Laet vrijwel geen Spaanse woorden in zijn boeken.

²⁹⁵ De Laet, *Deel I*, 17; *Deel IV*, 78, 159, 162, 163 en 146, 180, 208, 231.

²⁹⁶ Teensma, *Suiker, verfhout & tabak*, 23.

²⁹⁷ Idem, 121.

²⁹⁸ Idem, 60, 122, 123, 142, 144, 163

²⁹⁹ Idem 72.

in zijn reeks publicaties. De verklaring die hierop kan worden gegeven is dat het handboek geen publieke functie kende en voor gebruik binnen de WIC was bedoeld.

HOOFDSTUK VIJF

De laatste jaren van De Laet (1644-1649)

5.1 Engeland

In de laatste jaren van De Laet correspondeerde De Laet met grote regelmaat met zijn vriend John Morris uit Londen. Morris behoorde net zoals De Laet tot de elite. Hij was rijk geworden door het bouwen van watermolens en kon zich veroorloven om zich met wetenschappelijke zaken bezig te houden.³⁰⁰ Morris en De Laet schreven elkaar veel en bespraken veel wetenschappelijke, politieke en beperkte familiezaken. Zeer veel correspondentie is bewaard gebleven en geanalyseerd door J.A.F. Bekkers en samengevat vanuit het Latijn in het Engels.³⁰¹ Het eerste contact tussen de twee zou zo vroeg kunnen zijn als 1603, toen De Laet in Londen woonde. De eerste briefwisseling vond echter plaats in 1620. Beide mannen waren loyaal naar elkaar en hielpen elkaar veel. Morris was een “groot bewonderaar en helper van De Laets wetenschappelijke werk”.³⁰² Morris kon De Laet goed helpen met zijn grote bibliotheek en zijn netwerk van wetenschappers. In het testament van Morris stond dat zijn gehele catalogus gezonden mocht worden naar zijn “worthy friend and old acquaintance Monsieur Jean de Laet”, dit mocht helaas niet baten, want De Laet stierf eerder dan Morris.³⁰³ Uiteindelijk bestond zijn bibliotheek na zijn dood uit meer dan 1000 titels, die tegenwoordig te vinden zijn in het British Museum.³⁰⁴

Deze persoonlijke correspondentie lijkt in theorie uiterst goed materiaal te zijn om de persoonlijke religie van De Laet te onderzoeken. De praktijk is echter weerbarstig; Het grootste gedeelte van de correspondentie is nog niet vertaald uit het Latijn. Samenvattingen van de brieven tonen aan dat in alle brieven slechts een maal religie aan bod komt. In de zomer van 1643, nadat in Engeland is besloten om een synode bijeen te roepen om de kerk in het land te reorganiseren, vraagt Morris naar de mening van De Laet over de invloed van geestelijken in de kerk en naar de organisatie protestante kerken in Nederland en Frankrijk.³⁰⁵ De Laet schrijft een lange uitgebreide brief terug waarin hij antwoord geeft.

In 1638 en 1641 bezocht De Laet ook zijn correspondentievriend, die hem veel hielp met zijn Angelsaksische taalstudies. Net zoals in De Republiek verkeerde De Laet in Engeland in de hogere kringen van de samenleving. Hij bezocht veel wetenschappers die hem konden helpen bij zijn werk, zoals John Selden, Sir Robert Cotton, Sir Simon d’Ewes en Sir Henry Spelman. Bronnenmateriaal was beperkt beschikbaar en daarom moest hij vaak boeken lenen van of uitlenen aan andere wetenschappers.

³⁰⁰ John Morris stond te boek als *master of Watermills* en behoorde tot de tweede groep rijkste inwoners van Londen. Zijn vader kwam uit De Nederlanden en bouwde watermolens in Londen, vlakbij de Londen Bridge. De watermolens, die tot 1701 binnen de familie zouden blijven, zorgden voor het familie-fortuin. Morris was orthodox protestant en gematigd puriteins. Hij had een zwakke gezondheid en bezocht regelmatig de dokter van de koning. Bekkers, *Correspondence of John Morris*, XIII.

³⁰¹ Idem.

³⁰² Idem, XV.

³⁰³ Idem, 224..

³⁰⁴ Idem, XV.

³⁰⁵ Het zou waardevol zijn als een latinist deze correspondentie een keer zou vertalen. Idem, 86-87.

In Engeland verkerend kreeg De Laet een verzoek van William le Neve, heraut van de Engelse koning Karel I, die hij kende via zijn netwerk van wetenschappers en boekeigenaren.³⁰⁶ Le Neve vroeg een stamboom van het Huis van Oranje.³⁰⁷ Historici hebben aan dit verzoek niet meer aandacht gegeven dan slechts een benoeming ervan, toch is dit zeer interessant.³⁰⁸ De oudste dochter van Karel I was in die tijd nog maar acht à negen jaar, echter, het is zeer aannemelijk dat Karel al de mogelijkheden voor een gearrangeerd huwelijk onderzocht. Nog geen drie jaar later, op 2 mei 1641, trouwde dochter Maria Henriëtte Stuart (1631 – 1660) namelijk met Willem II van Oranje. Willem II was een zoon van Frederik Hendrik, de stadhouder die Karel een jaar eerder had geholpen om aan de macht te blijven ten koste van Cromwell's *Roundheads*.

In 1641 reisde De Laet nogmaals af naar Engeland. Zijn zoon Samuel was in de tussentijd in Engeland geweest in de hoop Engels burger te worden, echter zonder succes. Johannes was dit sinds zijn eerste huwelijk al wel, daarom heeft hij geprobeerd om in zijn tweede reis dit voor zijn zoon ook te regelen, doch tevergeefs. Nog interessanter is het feit dat De Laet tijdens zijn laatste reis in Engeland betrokken was bij plannen om een Britse *West-India Company* op te richten.³⁰⁹ Een Britse variant van de VOC bestond sinds 1600, maar een Britse variant van de WIC ontbrak. Het opzetten van een nieuwe compagnie, die zou kunnen concurreren met de WIC, was voor De Laet mogelijk een slimme investering. Wellicht dat hij, na de mislukking van zijn patroonschap in Nieuw-Nederland het jaar ervoor, het over een nieuwe boeg wilde gooien. Hij had toen de helft van zijn aandeel aan de Leidse lakenkoopman Toussain Muysart verkocht en was in conflict met Van Rensselaer gekomen.³¹⁰ Uiteindelijk heeft De Laet zich eraan onttrokken, want hij was van mening dat de Engelsen zich niet genoeg bewust waren van de zaken en kapitaal die nodig waren om het project succesvol te maken.

In Londen merkt De Laet de gespannen sfeer. Zijn vriend John Morris had hem per brief met grote regelmaat op de hoogte gehouden van de oplopende gemoederen in de Engelse politiek. De Laet wilde een burgeroorlog voorkomen en schreef in oktober 1641 een brief naar de koning, waar hij pleitte voor gematigdheid en hem adviseerde de negatieve invloed van sommige adviseurs te negeren.³¹¹ Een aantal maanden later schreef hij ook een brief naar het Engelse Parlement, waarin hij pleitte voor gematigdheid.

5.2 *Historia Naturalis Brasiliae* en andere wetenschappelijke werken (1648)

De Laet stelde in 1648, een jaar voor zijn dood, het twintigdelige boek *Historia Naturalis Brasiliae* samen, geschreven door de respectievelijke Nederlandse en Duitse wetenschappers Willem Piso (1611-1678) en George Marcgraf (1610-1644).³¹² Leidenaar Willem Piso was als botanicus een van de grondleggers van de tropengeneeskunde. Op twaalfjarige leeftijd schreef hij zich in bij de Universiteit Leiden. Later zou hij net zoals De Laet gaan wonen aan het Rapenburg en zou hij de schoonzoon worden van WIC-bewindhebber Gommar Spranger. Hij was door de WIC als lijfarts van gouverneur Johan van Maurits van Nassau-Siegen aangesteld. Marcgraf was een van oorsprong Duitse wetenschapper met kennis van botanie, zoölogie, cartografie, astronomie en meteorologie. Samen met vele andere wetenschappers werd Marcgraf met Piso naar Nederlands-Brazilië gehaald. In 1643/1644 werd Marcgraf door de WIC gestuurd naar Angola, waar admiraal Cornelis Jol namens de WIC een aantal jaar daarvoor de slavenhandelsplaats Luanda had veroverd op de Portugezen.

³⁰⁶ Bekkers, *Correspondence of John Morris*, 93.

³⁰⁷ Idem, 174.

³⁰⁸ Idem, XVI.

³⁰⁹ Idem, XVI.

³¹⁰ Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', 113. Verdere details over het opzetten van een Engelse WIC zijn helaas niet bekend. In het *British Museum* ligt een brief van De Laet waarin hij hierover schrijft. Verder onderzoek naar deze brief en gebeurtenis zou waardevol zijn; Bekkers, *Correspondence of John Morris*, XVI.

³¹¹ Idem, XVII.

³¹² Willem Piso, George Marcgraf, *Historia Naturalis Brasiliae: Auspicio et beneficio Illustriss. I. Mauritii com. Nassau* (Leiden/Amsterdam 1648).

Marcgraf had zijn aantekeningen over Brazilië geheel in geheimschrift geschreven. Nadat Marcgraf in 1644 in Luanda overleed om onbekende redenen, ging De Laet aan de slag om zijn aantekeningen te ontcijferen. Hij slaagde hierin en publiceerde Marcgrafs aantekeningen over Braziliaanse vogels in *Historia Naturalis Brasiliae*. Daarnaast voegde De Laet zijn eigen aantekeningen toe en een hele appendix over Braziliaanse indianen.³¹³ Het boek bevatte veel dieren en planten die inwoners hadden gebracht naar de botanische en zoölogische tuinen die waren gebouwd door gouverneur-generaal Johan Maurits. Het boek van Piso en Marcgraf dat De Laet samenstelde zou in Europa veel invloed hebben gehad.³¹⁴ Dat was onder andere te danken aan eerdere 'wetenschappelijke' werken, waaronder het *laerlyck Verhael*.³¹⁵ Ook kreeg De Laet een grote geografische kaart van Nederlands-Brazilië via Johan Maurits van Marckgraf.³¹⁶ Vervolgens liet De Laet de kaart graveren en publiceren, die tot in de 19^e eeuw de meest accurate kaart van de regio bleef.

Naast de *Historia Naturalis Brasiliae* had De Laet zeer veel moeite gestopt in een Angelsaksisch woordenboek. Dit moet worden gezien in de context van een algemene opleving van interesse in Oud-Engels en Oudheidkunde onder wetenschappers. De hulp die De Laet kreeg van Morris mocht uiteindelijk niet baten. Hij kreeg zijn boek niet af voor zijn dood. Via via kwam zijn ongepubliceerde werk terecht in de Universiteitsbibliotheek in Kopenhagen, die echter met het woordenboek afbrandde in 1728.³¹⁷ Wel publiceerde De Laet in 1647 *De Gemmis et Lapidibus* en in 1649 een editie van Vitruvius' *De Architectura*. Opmerkelijk is dat er ongepubliceerde (Latijnse) correspondentie bestaat tussen De Laet en Holstenius, de pauselijke bibliothecaris in Rome.³¹⁸ Ook al was De Laet antikatholiek en anti-Spaans, blijkbaar ging wetenschap over theologische verschillen heen. Over deze correspondentie is bekend dat De Laet een kopie vraagt van Ximenes. Later zou hij ook daadwerkelijk een Spaanse editie van Francisco Ximenes over de geschiedenis van Nieuw-Spanje ontvangen.³¹⁹ Hiervan maakte hij een Latijnse editie, aldus Bekkers.³²⁰ Dit zou betekenen dat hij naast Nederlands, Frans, Engels en Latijn ook Spaans kon lezen.

Uiteindelijk stierf De Laet op 68-jarige leeftijd aan een beroerte in Den Haag.³²¹ Hij was halfzijdig verlamd en kon drie dagen niet spreken voordat hij stierf. Hij werd begraven in de Pieterskerk in zijn thuisstad. Een jaar na zijn dood werd zijn enorme bibliotheek op een openbare veiling geveild. Boekenverzamelaar Johannes Thysius kocht de boeken en plaatste de boeken in zijn bibliotheek op het Rapenburg 25, een paar huizen naast het oude woonhuis van De Laet.³²² Al dit materiaal is nog steeds op te vragen via de Universiteitsbibliotheek, een straat verderop.

³¹³ Júnia Ferreira Furtado, 'Tropical Empiricism: Making Medical Knowledge in Colonial Brazil', in: James Delbourgo, Nicholas Dew, ed., *Science and Empire in the Atlantic World* (New York 2008) 127-153, aldaar 135.

³¹⁴ Neil Safier, 'Beyond Brazilian Nature, The Editorial Itineraries of Marcgraf and Piso's *Historia Naturalis Brasiliae*', in: Michiel van Groesen, *The Legacy of Dutch Brazil* (New York 2014) 168 - 186, aldaar 177 - 181; Dams, 'Writing to Comprehend Dutch Brazil', 231.

³¹⁵ Dams, 'Writing to Comprehend Dutch Brazil', 232.

³¹⁶ Zandvliet, Kees, *Mapping for Money: Maps, Plans, and Topographic Paintings and their role in Dutch Overseas Expansion during the 16th and 17th Centuries*. (Amsterdam 1998) 206.

³¹⁷ Dekker, *The origins of old Germanic studies*, 217.

³¹⁸ Bekkers, *Correspondence of John Morris*, 174.

³¹⁹ Harold J. Cook, *Matters of Exchange: Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age* (New Have 2007) 218.

³²⁰ Bekkers, *Correspondence of John Morris*, XVII.

³²¹ Idem, 174.

³²² Paul G. Hoftijzer, 'Princely Acquisition for the Bibliotheca Thysiana in Leiden: the Books of Juliana Catharina, Princess of Portugal (1607-80)', *Quaerendo* 41 (2011) 263-275, aldaar 273.

Conclusie

Zoals J.A.F. Bekkers al stelde in zijn boek over de correspondentie tussen De Laet en zijn vriend John Morris, zou het wenselijk zijn dat er een biografie over De Laet zou worden geschreven.³²³ Ondanks dat dit een zeer grote klus betaamt, is De Laet dit zeker waard. Hij was een zeer opmerkelijk en divers persoon, die getuige was van de door expansie en geloof gedreven WIC. Ook verdienen een aantal werken van De Laet meer aandacht, zoals *Gemmis et Lapidus* en de voorloper van de *Nieuwe Wereldt*, die te vinden is in New York: *de Navigatien naar West Indien extracten uyt verscheedene Schryvers door Jan de Laet, directeur van de West Indische Compie*. Ook zijn de bladzijdes van het De Laet in zijn tijd als lakenkoopman nog altijd blanco.

De lege bladzijdes van de afkomst van De Laet zijn wel eindelijk ingevuld. Onderzoek naar zijn herkomst wijst uit dat hij uit een calvinistische koopliedenfamilie stamt, waar antikatholicisme en anti-Spaans sentiment heerste. Immers, de familie had de Spaanse Furie meegemaakt en grootvader Aert de Laet was schepen in de Calvinistische Republiek, toen de stad (Antwerpen) rebelleerde tegen zijn Spaanse overheerser. Het was een gegoede familie en die zich begaf in hogere kringen van Antwerpen. Johannes' calvinistische en anti-Spaanse herkomst vormt een van de verklaringen voor zijn houding, die hij later zou gaan aannemen in de bestuurderskringen van de WIC. Toen de familie na de Val van Antwerpen was gevlucht naar de Republiek, zetten zij de lakenhandel daar voort. In het begin van de zeventiende eeuw trok Johannes naar Londen, trouwde daar, en hij begaf zich in de hogere kringen van de stad. Eenmaal terugkomen kocht hij vele VOC aandelen en werd hij actief in de gereformeerde kerk van Leiden.

Toen in Leiden een theologische kwestie tussen Gomarus en Arminius uitmondde in een landelijk dispuut, koos De Laet al snel de kant van Gomarus. De Laet zette zich fel in voor de contraremonstrantse zaak. Hij wijdde zelfs een heel boek aan de inhoud van de kwestie: *Pelagianis, et Semipleagianis*. Uiteindelijk stopte het conflict ten gunste van de contraremonstranten in 1618 bij de Synode van Dordrecht, waar De Laet een significante bijdrage had geleverd.

In 1621 werd De Laet een van de grootste investeerders in de nieuw opgerichte WIC. Zijn motieven voor deze grote investering waren anti-Spaans en religieus van aard. Schmidt schreef dat de compagnie in de eerste jaren een beleid had waarin oorlog en handel werd benadrukt. Dit lijkt goed te kloppen met de anti-Spaanse gevoelens van De Laet, hoewel Van Dillen aangaf dat De Laet juist een van de uitzonderingen was in de groep van hebzuchtige bewindhebbers van de Kamer van Amsterdam. Een diepere kijk in zijn verdere levensjaren geeft meer duidelijkheid.

In de daaropvolgende jaren zou De Laet zich ontpoppen tot een vurige pleitbezorger van het koloniseren van overzeese koloniën, zelfs nadat het debat tussen de koloniatiefactie en handelsfactie over zijn top was. Zo werd De Laet onderdeel van de commissie van Rekenmeesters, die onder andere de opdracht had om de kolonisatie van Brazilië te bevorderen. De notulen wijzen uit dat in de vele vergaderingen waar hij voorzitter was, er kolonisten werden gezonden naar de kolonie. In het debat dat rond 1635 werd gevoerd over het te volgen handelsbeleid (monopolie vs. vrije handel), streed hij fel voor de vrije handel, omdat dit beter zou zijn voor de kolonisatie. Ook is zijn bijdrage te zien in zijn lobbypraktijken in Den Haag. Dat hij bij deze lobby voor kolonisatie religieus geïnspireerd was, is onder andere te zien in de *Vryheden en Exemptien* (gedeeltelijk geschreven door De Laet) en de voorganger *Voorgestelde Artikelen voor de Kolonisatie en Handel op Nieuw-Nederland* (geheel geschreven door De Laet). Ook wijzen de notulen van de Kamer van Amsterdam uit dat de invloed van De Laet aanzienlijk was in de vergaderingen. Sommige zaken deed hij uit eigenbelang, andere uit religieus belang. Zo werden er in 'zijn' vergaderingen een aantal keren predikanten aangesteld voor in de koloniën.

³²³ Bekkers, *Correspondence of John Morris*, 256.

De twee grootste serie boeken van De Laet, de *Nieuwe Wereldt* (1625) en het *laerlyck Verhael* (1644), geven een unieke inkijk in De Laet als schrijver. Tussen de uitgaven van *Nieuwe Wereldt* en het *laerlyck Verhael* zit een tijdsperiode van 19 jaar (14 jaar in het geval van de tweede publicatie van de *Nieuwe Wereldt*). In deze periode is er veel gebeurd op politiek en koloniaal gebied. De belangrijkste verandering – die in verband staat met deze twee boeken – is de Nederlandse verovering op Brazilië. De *Nieuwe Wereldt* lijkt daarom in dit opzicht een voorbereidend werk voor de verovering. De Staten-Generaal had immers ook de opdracht gegeven dat de bewindhebbers “Goede kennisse van de voorgeschreven landen ende luyden” moesten hebben. De publicatie van het *laerlyck Verhael* kan juist worden verklaard in het licht van de voorgestelde fusie tussen de VOC en de WIC. Hierdoor kende dit boek, veel meer dan de *Nieuwe Wereldt*, anti-Spaans sentiment. In dit anti-Spaanse sentiment zat tevens veel antikatholieke sentiment verscholen.

Een tweede verandering die plaats had gevonden in de tijd tussen de publicaties, was de inbezitting van de vele plantagegebieden in Nederlands-Brazilië rond 1635. Volgens Wim Klooster was het sinds deze tijd dat Nederlanders racistisch werden. Een vergelijking van de beschrijvingen van ‘swarten’ tussen de *Nieuwe Wereldt* en het *laerlyck Verhael* bevestigt dit. Het *laerlyck Verhael* lijkt wel degelijk swarten te beschrijven als koopwaar, terwijl de *Nieuwe Wereldt* nauwelijks spreekt van ‘swarten’. Dat in de *Nieuwe Wereldt* weinig sprake is van slavernij betekent overigens niet dat de Nederlanders zich in de tijd van de publicatie van de *Nieuwe Wereldt* zich niet superieur zouden voelen ten opzichte van slaven.³²⁴ In het *laerlyck Verhael* worden slaven gezien als koopwaar of werden zij gebruikt voor het leger. Opvallend is dat slaven niet zo barbaars, ongecivileerd en niet-christelijk worden geportretteerd, als in de mate waarin dat werd gedaan met inheemse volken. Dit is ook zo in het geval van de vrije ‘swarten’ aan de Afrikaanse kust. Sommige waren dapper, sterk en zelfs christelijk – en dus gecivileerd. De reden dat er over deze ‘swarten’ gematigd positief wordt geschreven is handel. Met deze volken werd handel gedreven. Handel steeg boven religieuze verschillen uit en boven de noodzaak om deze volkeren te civiliseren.

In de *Nieuwe Wereldt* worden regelmatig ‘wilden’ beschreven als niet-christenen, of zelfs als duivelaanbidders. Zij hadden geen religie en moesten worden bekeerd, zodat de ‘barbaren’ konden worden gecivileerd. De Laet scheidt dan ook het idee dat de Nieuwe Wereld moet worden gekerstend. In het *laerlyck Verhael* worden ‘wilden’ geen enkele maal beschreven als duivelaanbidders. Hier worden inheemse volkeren meer afgebeeld als ongecivileerden, die het ontbraken aan christendom. Op deze manier zijn de beschrijvingen van ‘wilden’ religieus beïnvloed. Frijhoff sloeg de plank raak met zijn argumentatie dat de morele blik van het calvinisme veroordelend was over (de religie van) de Amerindianen.³²⁵ Waar Meuwese te kort komt in zijn uitleg over de houding ten opzichte van Amerindianen en slaven, laat dit onderzoek met nieuw bewijsmateriaal zien hoe men met een calvinistische bril keek naar Amerindianen.³²⁶

In de *Nieuwe Wereldt* werd slechts in het voorwoord en de inleiding een directe link gelegd met religie. Het *laerlyck Verhael* zijn veel meer verwijzingen te vinden naar religie. Naast biddagen, gebeden, en een dankwoord naar God in het voorwoord, heeft De Laet zo’n twintig malen naar Gods almacht, genade of straf verwezen. Waarom het *laerlyck Verhael* veel meer religie bevat is lastig te verklaren.

Hoewel volgens historici zijn ‘religieuze’ jaren duurden tot en met de oprichting van de WIC, laat dit onderzoek zien dat in zijn ‘zakelijke’ jaren zijn geloof zich wel degelijk laat zien.³²⁷ Hoewel hij geen theologische boeken meer schrijft, is zijn religie wel degelijk te zien in zijn werk voor de WIC en in zijn boeken het *laerlyck Verhael* en de *Nieuwe Wereldt*. Zelfs een late wetenschappelijke aanvaring met zijn oude remonstrantse rivaal De Groot laat zien dat hij de religieuze twisten niet was vergeten.

Dit onderzoek heeft de religieuze kant van De Laet laten zien in zijn WIC-jaren. De religieuze invloed van De Laet in zijn tijd van de WIC is altijd onderbelicht gebleven. Zowel in zijn boeken als in

³²⁴ Meuwese, *Brothers in Arms*, 60.

³²⁵ Frijhoff, ‘Jesuits, Calvinist, and Natives’, 52.

³²⁶ Meuwese, *Brothers in Arms*, 56 - 61.

³²⁷ Jacobs, ‘Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld’, 109; Bekkers, *Correspondence of John Morris*, XVII.

zijn daden is zijn religie te vinden. Daarom verdient De Laet niet alleen te worden genoemd als 'handelaar-wetenschapper' of 'koopman-historicus', maar juist ook als 'theoloog-bewindhebber'. Hij schreef immers in het voorwoord van het *Iaerlyck Verhael* dat er zoveel wonderlijke dingen waren uitgericht "tot handhavinghe van de Ware Religie".

Appendix I - Het oeuvre van Johannes de Laet

Theses logicae de ordine et methodo (niet gepubliceerd; 1599).

De Oratione (niet gepubliceerd; 1601-1602).

Pelagianis, et Semipelagianis, commentariorum, ex veterum Patrum scriptis, libri duo (Harderwijk 1617).

Nieuwe wereldt: ofte Beschrijvinghe van West-Indien uit veelderhande schriften ende aenteeckeninghen van verscheyden natien by een versamelt (Amsterdam 1625).

Respublica, siue Status regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, etc. (Leiden 1627).

Venetæ, et alii de eadem discursus politici (Amsterdam 1628).

De principatibus Italiae, tractatus vary (Leiden 1628).

Hispania, sive De regis Hispaniae regnis et opibus commentarius (Amsterdam 1629).

Gallia, sive de Francorum regis dominiis et opibus commentarius (Amsterdam 1629).

Casparis Contareni patricii Veneti De repvblica Venetorum libri quinque. : Item synopsis reip: Belgii confoederatie respublica (Leiden 1630).

Angliae choreographica descriptio (Leiden 1630).

Turcici Imperii Status (Leiden 1630).

Beschrijvinghe van West-Indien, In ontallycke plaetsen en verbeteret, vermeerdert, met eenigt nieuwe Caerten, beelden van verscheyden dieren ende planten verciert (2e druk; Leiden 1630).

De imperio magni mogolis sive India vera (Leiden 1631).

De Principatibus Italiae (Leiden 1631).

Persia seu regni Persici status. Variaque itinera in atque per Persiam : cum aliquot iconibus incolarum (Leiden 1633).

Plinius de Oudere, Historia Naturalis (Leiden 1635).

Beschrijvinghe van de Custen van Brasil en verder zuidelijk tot Rio de la Plata (Amsterdam 1637).

Plinius, de Jongere, Epistolae & Panegyricus (herdruk; Leiden 1640).

Respublica Poloniae, Lithuaniae, Prussiae et Livoniae (Leiden 1642).

Portugallia (Leiden 1642).

Compendium Historiae Universalis (Leiden 1643).

Notae ad Dissertationem Hugonis Grotii de Origine Gentium Americanarum (Parijs 1643).

Responsio ad dissertationum Secundam Hugonis Grotii de Origine Gentium Americanarum (Amsterdam 1644).

Een 'voorreden' in : *Republyke der Zeven Vrye Vereenigde Nederlanden: dat is: een volkooime Beschrijvinge der plaats, hoedanigheid, staats en burgerlikke bestuuringhe van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, Utrech, Friesland, Over-Yszel en Groeningen* (Amsterdam 1652).

Thomae Smithi De republica Anglorum libri tres (Leiden 1641).

Historie ofte laerlijck Verhael van de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie, Zedert haer Begin tot het eynde van't jaer derthien-hondert zes-en-dertich; Begrepen in Derthien Boecken (Leiden 1644).

De Gemmis et Lapidibus (Leiden 1647).

Willem Piso, George Marcgraf, *Historia Naturalis Brasiliae: Auspicio et beneficio Illustriss. I. Mauritii com. Nassau* (Leiden/Amsterdam 1648).

M. Vitruvius, *De Architectura* (Amsterdam 1649).

Sylloge variorum tractatum (Amsterdam 1649).

Angelsaksisch woordenboek (niet af/gepubliceerd).

Mogelijk toe te schrijven:³²⁸

Glossarium Latino-Barbarum (z.p.; z.j.)

Expositio Ep. D. Pauli I ad Corinthios (z.p.; ca. 1610-1620).

Animadversiones in Controversias Bellarmini (z.p.; ca. 1610-1620).

Latijnse vertaling van Ximenes' Spaanse vertaling van Hernandez (z.p.; ca. 1636).

³²⁸ Bekkers, *Correspondence of John Morris*, appendix V.

Archivalia

Stadsarchief Amsterdam

Archief van de Burgerlijke Stand: doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam.
Inv. nr. 2, Doop- en geboorteregisters

Archieven van de Schout en Schepenen, van de Schepenen en van de Subalterne Rechtbanken
Inv. nr. 2169, Transportakten voor 1811

Erfgoed Leiden en Omstreken

Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1252), 1574-1816 (1897).
Inv. nr. 6700, Stukken betreffende kwesties i.v.m. het toetreden van Leiden tot de
Amsterdamse Kamer van de WIC (1621)-1623.

Nationaal Archief

Archief Oude West-Indische Compagnie (OWIC), Kamer Amsterdam
Inv. nr. 14, Notulen van de Kamer Amsterdam 1635-1636

Archief Oude West-Indische Compagnie (OWIC), Kamer Zeeland
Inv. nr. 20, Resoluties of Notulen van de Kamer Zeeland 1626-1629.
Inv. nr. 84, Akte van verlenging door de Staten-Generaal van het octrooi.

Archief Staten Generaal

Inv. nr. 1, Notulen van de vergadering van de Heren XIX 1623-1624.
Inv. nr. 5752, Ingekomen ordinaris brieven en stukken betreffende West-Indische zaken
1628-1630.
Inv. nr. 5754, Ingekomen ordinaris brieven en stukken betreffende West-Indische zaken
1635-1637.
Inv. nr. 5755, Ingekomen ordinaris brieven en stukken betreffende West-Indische zaken
1638-1640.
Inv. nr. 5757, Ingekomen ordinaris brieven en stukken betreffende West-Indische zaken
1643-1644.

Inv. nr. 12564.6, Stukken betreffende de bemoeiingen van de Staten-Generaal met de
onderhandelingen tussen hen en de bewindhebbers van de W.I.C. over het
openstellen van de handel op Brazilië 1638.
Inv. nr. 12564.7, Resolutie van de Staten-Generaal waarbij zij met de W.I.C. een akkoord
aangaan over het openstellen van handel en negotie op de stad Olinda de
Parnambuco en de kusten van Brazilië.
Inv. nr. 12564.17, Stukken betreffende de bemoeiingen van de Staten-Generaal met de Hoge
Regering in Brazilië en de te verlenen steun tegen de Portugezen 1643-1645.

Archief Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en Westfriesland
Inv. nr. 4382, Handelingen van de Dortse synode 1619.

Archief Classis Dordrecht

Inv. nr. 81, Acta der provinciale Synoden van Zuid Holland 1618-1626.
Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst
Inv. nr. 134-0696, Synode van Dordrecht.

New York Public Library

Manuscripts & Archives Room 328

Inv. nr. MssCol 1679, Navigatien naar West Indien extracten uyt verscheedene Schryvers door Jan de Laet, directeur van de West Indische Compie.

Rare Book Division Room 328

Inv. nr. KB 1630, *Vryheden by de vergaderinghen van de Negenthiene vande Geoctroyeerde West-Indische Compagnie vergunt aen allen den ghenen / die enighe Colonien in Nieuw-Nederlandt zullen planten (Amsterdam 1630).*

Stadsarchief Rotterdam

Notariële Akten

Inv. nr. 262, Bevrachtingsovereenkomst 08-sep-1642.

Universiteitsbibliotheek Leiden

Speciale Collectie

PAP 2, Brieven van Johannes de Laet (1581 – 1649) aan Bestuurders der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie Amsterdam.

Literatuurlijst

- Barlaeus, Casparus, [Kaspar van Baerle], *Rerum per Octennium, in Brasilia et alibi nuper gestarum sub praefectura J. Mauritii, Nassoviae* (Amsterdam 1647).
- Bekkers, J. A. F., *Correspondence of John Morris with Johannes De Laet (1634–1649)* (Assen 1970).
- Bick, Alexander, *Governing the free sea: The Dutch West India Company and commercial politics, 1618-1645* (Ann Arbor 2012).
- Bie, J.P. de, L.A. van Langeraad, J. Loosjes, *Biografisch woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 2*, (Den Haag z.j.) 557-560.
- Bie, J.P. de, J. Lindeboom, G.P. van Itterzon, D. Nauta, *Biografisch woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 5* (Den Haag z.j.) 475-479.
- Bouwman, Willem, ed, *Geschiedenis van het Christendom in Nederland* (Zwolle 2010).
- Boxer, C. R., *The Dutch in Brazil, 1624-1654* (Oxford 1957).
- Bremmer, Rolf H., *Mine Is Bigger Than Yours: The Anglo-Saxon Collections of Johannes de Laet (1581–1649) and Sir Simonds D’Ewes (1602–50)* (Kalamazoo 2008).
- Bremmer, Rolf H., ‘The correspondence of Johannes de Laet (1581–1649) as a mirror of his life’, *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998), 139–164.
- Cook, Harold J., *Matters of Exchange: Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age* (New Have 2007) 218.
- Dams, Britt, ‘Writing to Comprehend Dutch Brazil: Joannes de Laet’s laerlyck Verhael’, in: Jeroen Dewulf, Olf Praamstra and Michiel van Kempen, *Shifting the Compass : Pluticontinental Connections in Dutch Colonial and Postcolonial Literature* (Newcastle 2012) 229-247.
- Debrabandere, F., *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk, Amsterdam-Antwerpen* (2003).
- Deinsen, Lieke van, ‘The Panpoëticon Batavum: the portrait of the author as a celebrity’, *Rijksmuseum studies in history* 1 (2016).
- Dekker, Kees, *The origins of Old Germanic studies in the Low Countries* (Leiden 1999).
- Dennis, Matthew, *Cultivating a Landscape of Peace: Iroquois-European Encounters in Seventeenth-century America* (New York 1993).
- Dillen van, J.G.:
- *Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie* (Den Haag 1958).
 - ‘De West-Indische Compagnie, het Calvinisme en de Politiek’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74 (1961) 145–171.
 - *Van Rijkdom en Regenten: Handboek tot de economische en Sociale Geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (Den Haag 1970).
- Ebben, M., H. den Heijer, J. Schokkenbroek, *Alle Streken van Het Kompas* (Zutphen 2010).
- Emmer, P. C., J. Gommans, *Rijk aan de rand van de wereld, De geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800* (Amsterdam 2012).
- Fabend, Firth Haring, ‘Cornmeal Mush Other Myths: Four Misperceptions of the Dutch Experience in New Netherland’, *De Halve Maen* 80 (4) (2007) 47-50.
- Florijn, Henk, ‘Johannes de Laet (1581–1649) and the Synod of Dort, 1618–1619’, *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 165–176.
- Fock, W., ‘Culture of Living on the Canals in a Dutch Town in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: the Rapenburg in Leiden’ in: *New World Dutch Studies, Dutch Arts and Culture in Colonial America 1609-1776* (Albany 1987).
- Frijhoff, W., ‘Govert Loockermans (1617?-1671) and his relatives: How an adolescent from Turnhout worked his way up in the New World’, in: *Taxandria, Jaarboek van de Geschied-en Oudheidkundige Kring van de Antwerpse Kempen*, LXXXII (2011) 5-68.

- Frijhoff, W., *Fullfilling God's Mission: The Two Worlds of Diminie Everardus Bogardus, 1607- 1647* (Leiden/Boston 2007).
- Frijhoff, W., 'Jesuits, Calvinist, and Natives: Attitudes, Agency, and Encounters in the Early Christian Missions in the North', *De Halve Maen* 81 (3) (2008) 47-55.
- Furtado, Júnia Ferreira, 'Tropical Empiricism: Making Medical Knowledge in Colonial Brazil', in: James Delbourgo, Nicholas Dew, ed., *Science and Empire in the Atlantic World* (New York 2008) 127-153.
- Gelderblom, Oscar, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2000) 118.
- Gliozzi, G., 'Adamo e il nuovo mondo', *The American Historical Review* 7 (1977) 444 - 476.
- Groesen, Michiel van, *The Representations of the Overseas World in the Bry Collection of Voyages (1590-1634)* (Leiden/Boston 2008).
- Groesen, Michiel van, 'Officers of the West India Company, their Networks, and their Personal Memories of Dutch Brazil', in: Siegfried Huigen, Jan L. de Jong en Elmer Kolfin, *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks*, 39 – 58.
- Groesen, Michiel van, 'Recht door Zee', in: Michiel van Groesen, Judith Pollmann en Hans Cools, *Het Gelijk van de Gouden Eeuw: Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2014) 56 – 74.
- Gruys, J.A., 'De Reeks 'Republieken' van de Elzeviers en Joannes de Laet', in: B. P. M. Dongelmans, P. Hoftijzer, G. and O. S. Lankhorst, *Boekverkopers van Europa, Het 17de-eeuwse Nederlandse Uitgevershuis Elzevier* (Zutphen 2000) 77–106.
- Haefeli, Evan, *New Netherland and the Dutch origins of American religious liberty* (Philadelphia 2012).
- Haefeli, Evan, 'Breaking the Christian Atlantic, The Legacy of Dutch Tolerance in Brazil', in: Michiel van Groesen, *The Legacy of Dutch Brazil* (New York 2014) 124 – 145.
- Heijer, Henk den, *De Geschiedenis van de WIC* (Zutphen 2002).
- Heijer, Henk den, 'Plannen voor een samenvoeging van VOC en WIC', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 13 (1994) 115-130.
- Hoftijzer, Paul J., 'The Library of Johannes de Laet (1581-1649)', *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 201–16.
- Hoftijzer, Paul J., 'Princely Acquisition for the Bibliotheca Thysiana in Leiden: the Books of Juliana Catharina, Princess of Portugal (1607-80)', *Quaerendo* 41 (2011) 263-275.
- Houtman, C., J. van Sluis, red., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme, deel 5* (Kampen 2001).
- Hoyland, J.S., S.N. Banerjee, *The Empire of the Great Mogol, A Translation of De Laet's "Description of India and Fragment of Indian History"* (Bombay 1928).
- Huigen, Siegfried, Jan L. de Jong, and Elmer Kolfin, ed., *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks* (Leiden 2011).
- Israel, Jonathan, en Stuart B. Schwartz, *The Expansion of Tolerance: Religion in Dutch Brazil (1624-1654)* (Amsterdam 2007).
- Ittersum van, Martine Julia, 'The long goodbye: Hugo Grotius' justification of Dutch expansion overseas, 1615-1645', *History of European Ideas* 36 (4) (2010) 386-411.
- Jacobs, Jaap:
- 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (50) (1996) 108-130.
 - 'Between Repression and Approval: Connivance and Tolerance in the Dutch Republic and in New Netherland', *Halve Maen* 71 (3) (1998) 51-74.
 - *The Colony of New Netherland: A Dutch Settlement in Seventeenth-Century America* (Ithaca 2009).
 - *New Netherland, A Dutch Colony in Seventeenth-Century America* (Leiden/Boston 2005).
- Jameson, J. Franklin, ed., *Narratives of New Netherland, 1609-1664* (New York 1909).

- Jong, de, Gerald Francis, 'The Dutch Reformed Church and Negro Slavery in Colonial America', *Church History* 40 (4) (1971) 423-436.
- Joosse, L.J., *Geloof in de Nieuwe Wereld: ontmoetingen met Afrikanen en Indianen (1600-1700)* (Kampen 2008).
- Joosse, L.J., 'Schoone dingen zijn swaere dingen.' Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw (Leiden 1992).
- Klooster, Wim, *The Dutch Moment, War, Trade, and Settlement in the Seventeenth-Century Atlantic World* (Leiden 2016).
- Knuttel, W.P.C., *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland, eerste deel* (Den Haag 1908).
- Meijer, A.C., *Liefhebbers des Vaderlands ende Beminders van de Commercie: De Plannen tot Oprichting van een Generale Westindische Compagnie gedurende de jaren 1606-1609* (Middelburg 1986).
- Merwick, Donna, 'A genre of Their Own: Kiliaen van Rensselaer as Guide to the Reading and Writing of Practices of Early Modern Businessmen', *The William and Mary Quarterly* 65 (4) (2008) 669-712.
- Meuwese, Mark, *Brothers in arms, Partners in Trade: Dutch-Indigenous Alliances in the Atlantic World 1595-1674* (Leiden/Boston 2012).
- Meuwese, Mark, 'Calvinistische Tupi's? Indianen en de Nederlandse gereformeerde zending in Noord-Oost-Brazilië (1625-1654)', *Transparant* 17(2) (2006) 9-13.
- Nellen, Henk J. M., *Hugo Grotius, A Lifelong Struggle for Peace in Church and State, 1583 – 1645* (2014).
- Noorlander, Danny, *Serving God and Mammon: The Reformed Church and the Dutch West India Company in the Atlantic World, 1621-1674* (Washington 2011).
- Noorlander, Danny, "'For the maintenance of the true religion": Calvinism and the Directors of the Dutch West India Company', *Sixteenth Century Journal* XLIV 44 (1) (2013) 73-95.
- Orlers, Jan Jansz, *Beschrijving der stad Leyden, tweede deel* (3e druk; Leiden/Amsterdam 1810).
- Ottenheim, Konrad A., 'The Vitruvius edition of Johannes de Laet', *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 217-229.
- Plante, Francis, *Rerum ab Illustrissimo Heroe, Ioanne Mavritio, Comite Nassaviae &c, In Occidentali India gestarum, Descriptio Poetica* (Leiden 1647).
- Plomp, Nico, 'Nieuw-Nederland in biografisch perspectief', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 50 (1996) 11-16.
- Rauschenbach, Sina, 'Elzevirian Republics, Wise merchants, and new perspectives on Spain and Portugal in the seventeenth-century Dutch Republic', *De Zeventiende Eeuw* 29 (2013) 81-100.
- Riemersma, Jelle, *Religious Factors in Early Dutch Capitalism* (Den Haag 1967).
- Rink, Oliver A., *Holland on the Hudson: An Economic and Social History of Dutch New York* (Londen/New York 1986).
- Rubiés, Joan-Pau, 'Hugo Grotius's dissertation on the origin of the American Peoples and the use of comparative methods', *Journal of the History of Ideas* 52 (1991) 222 – 244.
- Safier, Neil, 'Beyond Brazilian Nature, The Editorial Itineraries of Marcgraf and Piso's *Historia Naturalis Brasiliae*', in: Michiel van Groesen, *The Legacy of Dutch Brazil* (New York 2014) 168 – 186.
- Schalkwijk, Frans, *The Reformed Church in Dutch Brazil, 1630-1654* (Zoetermeer 1998).
- Scheurleer, Th. H. Lunsingh, C.W.Fock, A.J.van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht deel IIIa: Meyenburch* (Leiden 1988).
- Schmidt, Benjamin, 'Space, time, travel: Hugo de Groot, Johannes de Laet and the advancement of geographic learning', *LIAS: The Journal of Early Modern History of Ideas* 25 (1998) 177-200.
- Schmidt, Benjamin, *Innocence abroad: The Dutch Imagination and the New World 1570-1670* (New York 2001).

- Smith, George L., 'Guilders and Godliness: The Dutch Colonial Contribution to American Religious Pluralism', *Journal of Presbyterian History* 47 (1969) 1-30.
- Starna, William A., 'Indian-Dutch frontiers', *De Halve Maen* 62 (2) (1991) 21-25.
- Tielhof, Milja van, 'Het college van hoofdingelanden. De vertegenwoordiging van de ingelanden in Rijnland en Schieland in de vroegmoderne tijd', *BMGN – Low Countries Historical Review* 131 (2) (2016) 22-51.
- Teensma, Ben N., *Suiker, verfhout & tabak: het Braziliaanse handboek van Johannes de Laet*, (Zutphen 2009).
- Vooren, G.A.C. van, 'Gildebroeders en gildezusters van het Sint-Sebastiaansgilde te Aardenburg 1472-1595', *Vlaamse Stam* 4 (1968) 21-33.
- Weststeijn, Arthur, 'Dutch Brazil and the Making of Free Trade Ideology', in: Michiel van Groesen, *The Legacy of Dutch Brazil* (New York 2014) 187 – 204.
- Williams, James Hower, 'Dutch Attitudes towards Indians, Africans, and Other Europeans in New Netherland', *Connecting Cultures: The Netherlands in Five Centuries of Transatlantic Exchange* (Amsterdam 1994) 23-50.
- Zandvliet, Kees, *Mapping for Money: Maps, Plans, and Topographic Paintings and their role in Dutch Overseas Expansion during the 16th and 17th Centuries* (Amsterdam 1998).
- Zwierlein, Frederick J., *Religion in New Netherland, 1623-1664* (New York 1971).